

ઓપિનિયન

યો વૈ ભૂમા તત્ સુખમ્।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 14 • પ્રકરણ : 09 • સળંગ અંક : 165

26 ડિસેમ્બર 2008

શેષ લવાજમ : £33.28 / £53.28

ઘૂઘવાટા મારતા સુવિકસિત પર ભાષાઓના દરિયા વચ્ચાળે ઠાઠમાઠે જામેલા ગુજરાતી ડાયરાઓ

○ વિપુલ કલ્યાણી

‘ગુજરાતી ડાયસ્પોરા, યાને ગુજરાત બહારના ગુજરાતી સમાજો, આજે આફ્રિકાથી લઈને અમેરિકા સુધીના અનેક નાનામોટા દેશોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સમાજો તે ગુજરાતી પ્રજાના છે, જે ક્યાં તો અર્થોપાર્જન ખાતર યા માફકસરની નહીં એવી રાજકીય પરિસ્થિતિ તથા વિપરીત સંજોગોના કારણે દેશવટો કરી ગઈ હતી યા ઉખેડાઈને બીજા અને ત્યાંથી ત્રીજા દેશમાં ફેંકાઈ ગઈ હતી. આજે એમની મોટી વસ્તી બ્રિટન, અમેરિકા, પાકિસ્તાન, ઑસ્ટ્રેલિયા તથા આફ્રિકી દેશોમાં આવેલી છે.

‘આમ તો છે એ ગુજરાતી ડાયસ્પોરા, પરંતુ તેમનું કોઈ એક ચોક્કસ રૂપસ્વરૂપ નથી. દેશે દેશે તથા ધર્મભેદે તેમની ભાત કંઈક નોખનોખી જોવા મળે છે. આ સમાજોને એક તરફ પોતાની મૂળ ઓળખ જાળવી રાખવા યા એમ કહો કે તેને રક્ષવા માટે ભારે મથામણ કરવી પડી રહી હોવાનું જોઈ શકાય છે. તો બીજી તરફ તેમને સ્થાનિક પ્રવાહો સાથે પણ કદમ મિલાવવા આવશ્યક હોય છે. આ સમાજોને ખાસ કરીને પશ્ચિમના દેશોમાં રંગભેદ, સેક્સ, શરાબ, લૂટ તથા અન્ય સામાજિક બદીઓના નિરંકુશ થપેડાઓનો પણ સામનો કરવો પડતો હોય છે, જે અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરી જાય છે. આવી વિષમતા વચ્ચે પોતાની મૂળ ઓળખ યાને ગુજરાતીતા જાળવવા-રક્ષવાનું સહેલું હોઈ શકે નહીં. આમ માહોલ, પરિસ્થિતિ અને સંજોગોના કઠોર પ્રવાહની પ્રબળ અસરો હેઠળ તેમના વિભિન્ન ઘાટો ઘડાતા જઈ રહ્યા છે. ગઈ કાલે જે રંગ હતો તે કદાચ આજે ન પણ મળે. રીતભાત, ખાનપાન, ભાષા વગેરેમાં પણ ફેરફારો દૃશ્યમાન થઈ રહ્યા છે.

‘વિદેશોમાં આપણા સાહિત્યકારો જે તે દેશોમાંના ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના જ સભ્યો છે. પોતાના સમાજ, માહોલ, પરિસ્થિતિ અને સંઘર્ષની નીપજ સમાવનવા અનુભવો, અસરો તેમની આગવી રીતે વિચારતા અને લખતા કરે એ સ્વાભાવિક છે. આજે અમેરિકા, બ્રિટન વગેરે દેશોમાં જે ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જઈ રહ્યું છે તેની

અંદર ત્યાંના ગુજરાતી સમાજોના, તેમના માહોલના પ્રશ્નોની ચર્ચા હોઈ શકે છે. ધબકાર પણ એ જ ધરતીનો હોવાનો. ઊડાનને તથા કલાતત્ત્વને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી કહી શકાય કે એનો સંબંધ અભ્યાસ અને સાધના સાથે હોય છે, અને એવી એંધાણી આપણા આ સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં અવશ્ય મળે છે. તેઓ કંઈક નોખી ઢબે, કંઈક નોખી વાત કરે છે. ભાષાની છાંટ પણ નોખી છે.

ગયા વરસે ડિસેમ્બર અંકમાં લખાણ કર્યું હતું : ‘... તેર તેર વરસના આવા ઉપક્રમ બાદ, હવે, આવા નકરા વાર્તાઅંકને ય સંકેલી લેવાની ધારણા છે. તેની જગ્યાએ ખસૂસ આપણે બીજું ય લઈશું. ...’

વારુ, આ અંકમાં, અમદાવાદ ખાતે યોજનારા બે પરિસંવાદોના ઉપલક્ષમાં, ડાયસ્પોરિક સાહિત્યસર્જન વિશેના કેટલાક લેખો સમાવાયા છે. વાચકોને, રસિકજનોને, અભ્યાસુઓને તેમાંથી તેમનાં શક્તિસામર્થ્ય નાણવાંની તક સાંપડશે, તેમ શ્રદ્ધા સેવીએ છીએ.

: તંત્રી

‘આ વિદેશવાસી ગુજરાતી લેખકોએ ઘણું લખ્યું છે, લખી રહ્યા છે. વાર્તા, લેખ, નિબંધ, નાટક, વિવેચન, પ્રવાસવર્ણન બધું તેમની કલમને સાધ્ય છે. તેમના પ્રમાણિક પ્રયાસોથી આજે વિદેશોમાં ગુજરાતી ભાષા તથા સંસ્કૃતિ ગુંજતી થઈ શકી છે. જ્યાં સુવિકસિત એવી પર ભાષાઓના દરિયા ઘૂઘવાટા મારી રહ્યા છે ત્યાં ગુજરાતી ભાષાના ડાયરા પણ ઠાઠથી જામી રહ્યા છે. ગુજરાતી ગીત-ગઝલ તથા સંગીતની મહેફિલો પણ યોજાઈ રહી છે, અને નાટકોના પડદો ઊંચકાઈ રહ્યા છે. આ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી. એક નોંધપાત્ર ઐતિહાસિક ઘટના છે.’

અબીહાલ, વિલાયતમાં ઠરીઠામ થયેલા આપણા જાણીતા સાહિત્યકાર દીપક બારડોલીકરે દીધી ડાયસ્પોરાની આ વ્યાખ્યા છે. આટલી સરસ, સરળ અને સક્ષમ, ને વળી, સાથે

સાથે, વિષદ, બીજી કોઈ સમતોલ વ્યાખ્યા અંગ્રેજી, ગુજરાતી સહિતની અન્ય પંડિતાઈમાં ભાળી નથી. વિવેક બૃહસ્પતિ ગુજરાતી આલમે બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, કાકાસાહેબ કાલેલકર, ઉમાશંકર જોશી, મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’, ધીરુભાઈ ઠાકર, હરીન્દ્ર દવે, ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી, દિલાવરસિંહ જાડેજા, જયન્ત મ. પંડ્યા, ભોળાભાઈ પટેલ, દાઉદભાઈ ઘાંચી, પ્રકાશ ન. શાહ, મકરન્દ મહેતા, બળવંત જાની જેવા જેવા કેટલાક સર્વસમાવિષ્ટ સાહિત્યકારો દીધા છે જેમણે આ વિધવિધ ગુજરાતી ડાયરાઓને ઢૂંફેટો દીધા કર્યો છે.

વિવિધ ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક જનજીવનનો દાયકાઓથી આછોપાતળો, જાડોમોટો અભ્યાસ કરવાનો અવકાશ મળ્યો છે. આફ્રિકા ખંડ માંહેના વિવિધ મુલકો ઉપરાંત ફિજી, સિંગાપોર, ન્યૂ ઝિલ્ન્ડ, ઑસ્ટ્રેલિયા સમેતના દૂર પૂર્વના અને અગ્નિ એશિયાના વિસ્તારોથી માંડીને મધ્ય પૂર્વ તથા યુરોપ - અમેરિકાના દેશોનો તેમાં સમાવેશ છે. અલબત્ત, પાકિસ્તાનનું જેમ સ્થાન છે તેમ, ભારતવર્ષમાંના ગુજરાત સિવાયના અન્ય રાજ્યો પણ તેમાં સમાવિષ્ટ છે. સાહસવૃત્તિ ગુજરાતીઓના લોહીમાં વહે છે. ગુજરાતને કાંઠેથી સૈકાઓ પહેલાં, વહાણવટે ચડેલા ગુજરાતીઓ આફ્રિકા ખંડ જેવા દૂરના દેશોના કાંઠાપ્રદેશ સુધી પહોંચી ગયેલા. ત્યાંથી તે પીઠપ્રદેશના જાતભાતના વિસ્તારોમાં પથરાઈ ગયા હતા. આ સઘળા વિસ્તારોમાં અર્થકારણ, વેપારવણજ, રાજકારણ, સમાજશાસ્ત્ર, ધર્મ, ભૂગોળ, ઈતિહાસ, દેશાન્તરગમન, ભાષા, સાહિત્ય જેવી જેવી અગત્યની, અનેક મથાળાની, તેમની નોખનોખી દાસ્તાં પેદા થયેલી છે. અભ્યાસુઓને તેનાં રંગછાટણાં જોવા સાંપડતાં રહ્યાં છે. આ બધી બાબતોને જો કે લેખસમૃદ્ધ કરી શકાઈ નથી, તે આપણી નરી નબળાઈ અને મર્યાદા છે.

ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી આલમનો મહદ્ અંશ બ્રિટનમાં સ્થાયી થયેલો છે. ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ તેને વળી જગતના અનેક

ઓપિનિયન

- “ઓપિનિયન” ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- “ઓપિનિયન”ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- “ઓપિનિયન”માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- “ઓપિનિયન”નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લવાજમના દર

વાર્ષિક લવાજમ આ દેશ માટે £25 તેમ જ પરદેશ માટે £40 છે. ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ Parivaar Communicationsને મોકલવો.

લવાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

“ઓપિનિયન”

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY, Middlesex HA0 2JZ [U.K.]

Tel. : [+44] 020 - 8902 0993

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લવાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

Tel. : [022] 2386 2843

Fax : [022] 2826 1155/1166

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 2,000ની રકમ, Vipool Kalyani ને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name :

Address :

Post Code :

Telephone :

e.mail :

Subscription : £25 / £40

Date :

વિસ્તારો સાથે સીધું સંઘાણ પણ રહ્યું છે. એથીસ્તો, લંડન સ્વાભાવિકપણે હવે ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનું પાટનગર સ્થાપિત થયું છે. ભાષા, સાહિત્ય તેમ જ સંસ્કૃતિ આ જનજીવનનાં અગત્યનાં પાસાંઓ હોવાને કારણે તેવી તેવી સંસ્થાઓને જોવા તપાસવાનું બન્યું છે. ભારતમાં મુંબઈ અને કોલકત્તા ઉપરાંત પાકિસ્તાન, પૂર્વ આફ્રિકા, વિલાયત, અમેરિકાની વિવિધ સાહિત્યિક સંસ્થાઓની ગતિવિધિઓ પણ પ્રમાણવાનું બન્યું છે. તે સૌમાં વિલાયતની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનું અદકરું અને અગત્યનું સ્થાનમાન નિખર્યું છે. આ સંસ્થાએ લાંબા અરસાથી, કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિનાના પાયા પરેથી, ઠોસબદ્ધ કામ કરેલું છે. આ ઈતિહાસ દીઠી લંડનદષ્ટિને, આથી, ચાલો, કામે લગાડીએ.

વિલાયતની ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ની અવસ્થા હવે ત્રણ દાયકાની બહાર નીકળી છે. ૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૭ના દિવસે, આ અકાદમીની, અહીં બ્રિટનમાં, વિધિવત્ રચના કરવામાં આવેલી. આ સાંસ્કૃતિક મહત્વની ઘટનાને ધ્યાનમાં લઈને, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની ત્રિશતિ : દિશા અને દશા’ નામે ત્રિવિધ કાર્યક્રમોની ગોઠવણ કરવામાં આવી રહી છે. જાણે કે ત્રિશતિ(શેરડી, મધ અને જુવારના સાંકાની સાકરનું મિશ્રણ)નો જ એક અનુભવ જોઈ લો!

અમદાવાદ ખાતે શનિવાર, ૧૦ જાન્યુઆરી ૨૦૦૮ના રોજ, બપોરે ઠીક ત્રણ વાગ્યાથી, અમદાવાદની ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સંકુલના સભાખંડમાં, ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત દષ્ટિકોણ’ વિશે એક જાહેર પરિસંવાદ થશે. ઈતિહાસકાર દંપતી ડૉ. શિરીન મહેતા તથા પ્રાધ્યાપક મકરન્દ મહેતાનો પડાવ એકાદ વરસ પહેલાં ત્રણેક માસ માટે અહીં ઈંગ્લેન્ડમાં રહ્યો અને તેનું યજમાનપદ અકાદમી ઉપરાંત વિચારપત્ર “ઓપિનિયન” તેમ જ ‘ચંદરયા ફાઉન્ડેશન’ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું, તેનું સૌને સ્મરણ હશે. ‘ગુજરાતી ડાયસ્પોરા ઈન બ્રિટન : અ હિસ્ટોરિક અન્ડ કન્ટેમ્પોરરી પરસ્પેક્ટિવ’ વિષય પરત્વે મુલાકાતો અને સંશોધન આધારિત પુસ્તક તૈયાર કરવાની એક યોજના રહી હતી. આ બહુ જ મોટા ગજાનું કામ હતું, અને તેનો સમયગાળો વળી નાનો નહોતો. બીજી પાસ, વ્યવસ્થાનો કાર્યભાર હળવો ય નહતો. સતત ચારેક માસની ક્ષમતા, કર્મણ્યતા અને વ્યવસ્થા તેમાં અનુભવવી પડી છે. હવે આ સંશોધન પુસ્તક તૈયાર થવામાં છે. તેનું પ્રગટીકરણ આ પ્રસંગે થવાનું છે. એ પહેલા કાર્યક્રમની વિગતો આ મુજબ રહેશે:

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પરિસરમાં યોજનારા, ‘બ્રિટનનો ગુજરાતી ડાયસ્પોરા : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત દષ્ટિકોણ’ નામે આ પરિસંવાદમાં, ભદ્રાબહેન વડગામા, ઈલાબહેન પાઠક, શીરીનબહેન મહેતા, દાઉદભાઈ ઘાંચી તેમ જ મકરન્દભાઈ મહેતા વક્તાઓ હશે. ‘ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદ’ના પ્રમુખ મંગુભાઈ

આર. પટેલ પરિસંવાદનું અધ્યક્ષસ્થાન સંભાળશે. જ્યારે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલ નાયક સુદર્શનભાઈ આયંગર, આરંભે, શુભ કામના વ્યક્ત કરશે. આ પરિસંવાદ ટાંકણે ગુજરાતી આલમના એક અગ્રેસર તથા જાણીતા સાહિત્યકાર રઘુવીરભાઈ ચૌધરી ગુજરાતી ડાયસ્પોરાને વાચા આપતાં કેટલાંક પ્રકાશિત પુસ્તકોનું લોકાર્પણ કરશે. અલબત્ત, કાર્યક્રમને અંતે દરેકને સારુ ભોજનનો પ્રબંધ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

વળતે દિવસે, રવિવાર, ૧૧ જાન્યુઆરી ૨૦૦૮ના દિવસે સવારે દસ વાગ્યાથી અમદાવાદ ખાતે, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના પ્રાંગણમાં, રામનારાયણ વિદ્યાનાથ પાઠક સભાગૃહમાં, ‘ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યસર્જન : દશા અને દિશા’ વિષય પર એક જાહેર પરિસંવાદ યોજાશે. આ સભામાં, ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી પ્રકીર્ણ સાહિત્ય, કાવ્યસર્જન, વાતવિભવ તેમ જ નવલકથા બાબતના ચાર અલગ વિષયો પર તજજ્ઞો રજૂઆત કરવાનાં છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ અને આપણા વરિષ્ઠ પ્રબુદ્ધ પુરુષ નારાયણભાઈ દેસાઈ આરંભે આશીર્વાચન આપશે.

આખા દિવસના આ પરિસંવાદમાં, પહેલી બેઠકમાં, વિલાયતનાં ભદ્રાબહેન વડગામા ‘ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય સર્જન : પ્રકીર્ણ સાહિત્ય - નિબંધ, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, નાટ્યલેખન, ઈ.’ પર તથા અમેરિકાના મધુસૂદનભાઈ કાપરિયા ‘ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યસર્જન : કાવ્યસર્જન’ વિષે વક્તવ્ય આપશે. આ બેઠકનું અધ્યક્ષસ્થાન જાણીતાં સાહિત્યકાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં એક મંત્રી અનિલાબહેન દલાલ સંભાળવાનાં છે.

બપોર પછીની બીજી બેઠકમાં, હાલ બ્રિટન વસતા આપણા નવોદિત વાર્તાકાર અનિલભાઈ વ્યાસ ‘ગુજરાતી સાહિત્યસર્જન : નવલિકા’ વિષયક તેમ જ પરિષદની ‘કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્વાધ્યાયમંદિર’ના નિયામક અને જાણીતા વિવેચક, સાહિત્યકાર રમેશભાઈ ર. દવે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જન : નવલકથા’ બાબત નિબંધો પેશ કરવાના છે. આ બેઠકના અધ્યક્ષપદે આપણા વરિષ્ઠ સાહિત્યકાર અને વિચારક ભોળાભાઈ પટેલ હશે. આ સમૂળી બેઠકનું સમાપન વિચારશીલ લેખક, પત્રકાર અને વક્તા પ્રકાશભાઈ ન. શાહ કરશે. બપોરે તેમ જ સાંજે દરેક સારુ પ્રીતિભોજનની સગવડ પણ હશે. આ બંને દિવસોના અવસરો ‘ગુજરાતી લેક્સિકોન’ના સક્રિય સહયોગથી સમ્પન્ન થઈ રહ્યા છે.

હવે તેને ય ત્રણ વર્ષ થયા. અને તે કેવા કેવા ત્રણ વરસો ! બળવંતભાઈ પટેલ તેને સ્વાભાવિક ‘ગુજરાતી ભાષાવિશ્વની ઐતિહાસિક ઘટના’ લેખે છે. સરસ, સભર તથા સીમાસ્તંભ શાં ત્રણ વર્ષ ગુજરાતીલેક્સિકોનને સાંપડ્યાં છે. ૧૩ જાન્યુઆરી ૨૦૦૬ના દિવસે મુંબઈમાં તેનું જાહેર લોકાર્પણ થયું, ત્યાર પછીના તેના નવા

હિન્દી મહાસાગર એટલે વૈશ્વિકરણનું પારણું

ઈસ્વી સન પૂર્વે ૧૨૦ દરમિયાન, મિસરના કેટલાક દરિયાકાંઠાના ચોકિયાતોએ, રાતા સમુદ્રમાં ખરાબે ચડી જઈ ભાંગી ગયેલા એક વહાણના કાટમાળ પાસેથી, એક હિંદી નાવિકને ઝબ્બે કરેલો, એવો ઉલ્લેખ ઈતિહાસને પાનેથી સાંપડે છે. ઑગસ્ટ ૧૮૮૮ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા, “નેશનલ જ્યોગોફિક” સામયિકના ૧૮૬મા અંકના બીજા ભાગમાં, પ્રકાશિત એક લેખમાં, સ્ટ્રેબો નામના એક વિદ્વાનના મત મુજબ, આ ચોકિયાતોએ, ત્યાર પછી, તે નાવિકને મિસરના તત્કાલીન રાજવી ટોલેમી સાતમાના દરબારમાં હાજર કરેલો. રાજાએ ઊલટતપાસ આદરી. પૂછપરછ પણ કરી, પરંતુ એલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં કોઈને ય ન આવડતી ભાષામાં જ તે નાવિક બોલતો હતો. પરિણામે ટોલેમીએ તે નાવિકને ફરજિયાત ગ્રીક ભાષા શીખવવાનો હુકમ કર્યો. આમ, સમય જતા, તે હિંદી નાવિક ગ્રીક ભાષામાં પારંગત થયો. અને પછી તેણે તેના મુલકની વાત માંડી. અને સૌ કોઈ તાજુબ બનીને તે સાંભળતા જ રહેલા. તે વળી કહેતો હતો : હિંદી મહાસાગરમાં ચોમાસું નિયમિત બેસતું હોય છે. વરસાદી ઈશાની વાયરાઓ નેશ્વત્ય દિશા ભણી દર શિયાળે નિયમસર વહેતા હોય છે અને દર ઉનાળા દરમિયાન, તેનો તેવો જ વળતો પ્રવાહ રહેતો હોય છે.

અવતારનું આ પ્રસંગે અવતરણ થશે. ગુજરાતીલેક્સિકોનની ઈન્ટરનેટી ‘સાઈટ’ હવે પૂરી અદ્યતન બની છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, ‘ધ સેન્ટર ફોર ડેવલપમેન્ટ ઓફ એડવાન્સ્ડ કમ્પ્યૂટીંગ’ તેમ જ વલ્લભવિદ્યાનગરની ‘એચ.એમ. પટેલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈંગ્લિશ ટ્રેનીંગ એન્ડ રિસર્ચ’ જોડાણે તેણે હવે હરણક્ષણ ભરી છે. વેબસાઈટ પર સમાવિષ્ટ ગુજરાતીલેક્સિકોનના ડિજિટલ શબ્દકોશની પ્રવિષ્ટિ અને ચકાસણી માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો સક્રિય સહકાર સાંપડ્યો છે.

આવતી સાલની વસંત ઋતુમાં, અકાદમીની ‘આઠમી ભાષા સાહિત્ય પરિષદ’, રવિવાર, ૩ મે અને સોમવાર, ૪ મે ૨૦૦૮ના દિવસો દરમિયાન, દક્ષિણ ઈંગ્લેન્ડના કૉયડન વિસ્તારમાં, ઓસવાળ મહાજનવાડી [Oshwal House, 1 Campbell Road, CROYDON, Surrey, CR0 2SQ]ના પરિસરમાં ભરાશે. વહેલી સવારથી મોડી સાંજ સુધી આ બંને દિવસોએ રોચક કાર્યક્રમ રહેવાનો છે. અકાદમીના પૂર્વ પ્રમુખ દિવંગત પોપટલાલ જરીવાળાની સ્મૃતિમાં આ બે દિવસના પરિષદસ્થળને પોપટલાલ જરીવાળા નગર નામકરણ અપાશે.

આ પરિષદનો કેન્દ્રવર્તી વિષય ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી સમાજની દશા અને દિશા’ તપાસવાનો રહેશે. ‘ગુજરાતી સાહિત્યસર્જન, પ્રકાશન અને અનુવાદ’; ‘ગુજરાતી યુવાપ્રવૃત્તિઓ - આપણી વિરાસત’; ‘નારી ઉત્થાન અને સંવેદના’; ‘ગુજરાતી ભાષા શિક્ષણ અને તેના પ્રશ્નો’ જેવા વિવિધ વિષયોની અહીં વિદ્વાન વક્તાઓ છણાવટ કરવાના છે. બાળ કાર્યક્રમ તેમ જ સંગીતસંધ્યાનો ય ઉચિત સમાવેશ થયો હશે.

આવતી સાલ દરમિયાન, વળી, લંડન મહાનગર મધ્યે આવેલા વિખ્યાત નેહરુ કેન્દ્રમાં, ‘ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય : દશા અને દિશા’ વિષય વિશે એક અડધા દિવસનો જાહેર પરિસંવાદ પણ ગોઠવવામાં આવ્યો છે. આ બેઠકમાં વિવિધ વિદ્વાન વક્તાઓ ભાગ લેવાનાં છે અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય અંગે તેઓ માર્ગદર્શન કરશે, એમ ધારણા ધરી છે. આ કાર્યક્રમ, શનિવાર, ૬ જૂન ૨૦૦૮ના દિવસે બપોરના યોજવામાં આવશે.

પાનબીડું :

આવી ચડ્યાં અમે દૂરનાં વાસી,

પ્રથમીની અમે પ્રીતનાં પ્યારી;

મનખે મનખે ધામ ધણીનું -

એ જ મથુરાં ને એ જ રે કાશી;

ભોમકાનાં ભમનાર પ્રવાસી.

- બાલમુકુન્દ દવે

(૦૮ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮)

ઓપિનિયન / Opinion

હિંદી મહાસાગરમાં ફૂંકાતા આ વરસાદી વાયરાને સોદાગરી વાયરાઓ તરીકે પણ લેખવામાં આવે છે. આ પ્રવાહોને આધારે યુગોથી વેપારવણજ થતો આવ્યો છે. હિંદ અને આફ્રિકા ખંડના પૂર્વ કિનારાના મુલકો સાથે આમ સૈકાઓથી વેપારવાણિજ્યની ખિલવણી થતી આવી છે. આફ્રિકાના પૂર્વ કાંઠે આવેલા મહાકાય ટાપુ માડાગાસ્કરની મલાગાસી ભાષામાં સંસ્કૃતના કેટલાક શબ્દો જેમ જડી આવે છે, તેમ પૂર્વ કાંઠા વિસ્તારોમાં ઠેરઠેર બોલાતી કિસ્વાહિલી ભાષામાં પણ કંઈ કેટલા હિન્દવી શબ્દોની આજે ય બોલબાલા અનુભવીએ જ છીએ. ટૂંકામાં, આશરે બે’ક હજાર વરસો જૂનો આ આદાનપ્રદાનનો સંબંધ રહ્યો છે. ઈતિહાસકાર મકરન્દ મહેતાએ ‘ગુજરાતીઓ અને પૂર્વ આફ્રિકા, ૧૮૫૦-૧૯૬૦ : ગુજરાતીપણાની શોધમાં’ પુસ્તકના નિવેદનમાં લખ્યું છે તેમ, ‘ગુજરાતની અસ્મિતાનું જે કોઈ સૌથી વધારે નક્કર, વણથંભ્યું અને તેજસ્વી પાસું હોય તો તે સૈકાઓથી તેણે ખીલવેલી વ્યવહારલક્ષી વ્યાપારી સંસ્કૃતિ છે; તેમાં શાંતિ, અહિંસા અને ‘કમ્પોઝિટ કલચર’નાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ તત્ત્વો આવી જાય.’ મકરન્દભાઈ પછી પુસ્તકમાં પ્રતિપાદિત કરીને જંપે છે : ‘પૂર્વ આફ્રિકાના આર્થિક વિકાસમાં ઝળાંહળાં થતા ધ્રુવતારકો કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના હતા !’

અમેરિકાની ફરમન યુનિવર્સિટીમાં ઈતિહાસનાં સહાયક પ્રાધ્યાપક તરીકે અધ્યાપનકામ કરાવનાર સવિતા નાયરે ‘ઈન્ડિયા એન્ડ આફ્રિકા : બ્રિટિશ કલોનિયલ ઈરા માઈગ્રેશન એન્ડ ડાયસ્પોરા’ નામે એક સંશોધન અભ્યાસગ્રંથ આપ્યો છે. ભારત ભૌગોલિક અસ્તિત્વથી વિશેષ છે, તેમ આ ઈતિહાસકાર પૂરવાર કરવા ઈચ્છે છે. તેમના મત અનુસાર, આફ્રિકા, યુરોપ તેમ જ હવે અમેરિકા સાથે હિંદી મહાસાગરનો ખોળો ખૂંદનાર ભારત સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય તેમ જ આર્થિક લેણદેણની એક વૈશ્વિક જટિલ રચના છે. હકીકતમાં, તેમના મત અનુસાર, હિંદી મહાસાગર વૈશ્વિકરણનું પારણું સાબિત થઈ ચૂકેલું છે.

આફ્રિકા ખંડના વિવિધ પાસાઓ વિશે ઊંડાણભર્યો અભ્યાસ કરનાર અને કુડીબંધ ઐતિહાસિક ગંથો આપનાર બેઝિલ ડેવિડસન નામના એક બ્રિટિશ ઈતિહાસકારે, સન ૧૯૫૮માં પ્રકાશિત, ‘ઓલ્ડ આફ્રિકા રિડીસ્કવર’ નામના એક ગ્રંથમાં લખ્યું છે : ‘જેમ જેમ યુરોપીયનો ધનવાન બનતા ગયા તેમ તેમ તેમને લાગવા મંડેલું કે આફ્રિકીઓ તથા હિંદીઓ કરતાં તેમની સભ્યતા ઊંચેરી છે. હિંદવી સભ્યતાને જગતના પટ પરથી લગીર ભૂંસી શકાય તેમ નથી, તેમ સમજવાનું જાણે કે તેઓ ભૂલી ગયા હતા. હિંદમાં અનેક સધ્ધર સ્મારકો છે, અને તેની આબરુ ઘણી મહાન છે. હિંદી વેપારવણજને કદાચ નુકસાન કરી શકાય, પરંતુ તેમની મહાનતા તો અકબંધ જ રહેવાની છે.’

વારુ, લંડન શહેરમાં, બ્રિટિશ અકેડમીના પરિસરમાં, તાજેતરમાં, એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. વિષય હતો : ‘ભારત અને પૂર્વ આફ્રિકા’. કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીના ઈતિહાસ વિભાગના પ્રાધ્યાપક જહોન લોન્ડોને આરંભે માંડણી કરી આપેલી. જ્યારે આ જ યુનિવર્સિટીના ‘સેન્ટર ઓફ ઈન્ટરનેશનલ સ્ટડીસ’નાં અમૃતા નાર્લિકરે ‘ઈન્ડિયાસ રાઈઝ ટુ પાવર : વ્હેર ડઝ ઈસ્ટ આફ્રિકા ફીટ ઈન ?’; આ જ યુનિવર્સિટીના ભૂગોળ વિભાગના જેરાર્ડ મેકકેને ‘ચેન્જિંગ પેર્ટ્સ ઓફ ટ્રેડ, એઈડ એન્ડ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ : ધ વહિન્ડી એન્ડ ઈન્ડિયાસ એકોનોમિક એન્ગેજમેન્ટ ઈન ઈસ્ટ આફ્રિકા’; લેસ્ટર યુનિવર્સિટીના ભૂગોળ વિભાગનાં જેનીફર ડિકીન્સને ‘ડાયસ્પોરાઝ, ડેવલપમેન્ટ એન્ડ ધ ઇમ્પોસિબિલીટીસ ઓફ સિટીઝનશિપ : નિયો-કલોનિયલ રિકન્સ્ટ્રક્શન્સ ઓફ ધ ઈન્ડિયન ડાયસ્પોરા ઈન ઈન્ડિયા-ઈસ્ટ આફ્રિકા રિલેશન્સ’ તેમ જ લંડન યુનિવર્સિટીની ‘સ્કૂલ ઓફ ઓરિયેન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડીસ’નાં ભારતીય સંસ્કૃતિઓ તેમ જ સિનેમા વિષયક પ્રાધ્યાપક રેચલ ડુવાયરે ‘બોલીવુડ ઈન ઈસ્ટ આફ્રિકા’ અંગેના રોચક અભ્યાસુ નિબંધો આ કાર્યશાળામાં રજૂ કર્યાં હતાં. શ્રીતા વર્ગમાં, સાથી લેખક-વિચારક મનસુખભાઈ શાહ તેમ જ મારા જેવા બેપાંચ અન્યો સિવાય, બીજા બંધાં વિવિધ યુનિવર્સિટીઓમાં અભ્યાસ કરાવનારાં યુવાન તજજ્ઞ અધ્યાપકો હતાં, જેનાં કામોની વિશ્વભરમાં નામના બંધાઈ છે.

હિન્દી મહાસાગર દ્વારા સૈકાઓથી થતા રહેલા ભારતીય વેપારવણજ અંગેના ઈતિહાસ બાબત આટઆટલાં વિદેશી સંશોધકો ઊંડો

અભ્યાસ કરે, તે વિશે પુસ્તકો લખે અને ઠેરઠેર સંશોધન આધારિત નિબંધો રજૂઆતો કરે એ જ બિના માત્રથી જોમદાર પોરસ ચડે છે; પણ સાથે યક્ષપ્રશ્ન પણ ઊભો થાય છે : ભારતીય યુનિવર્સિટીઓના ઇતિહાસ, સમાજકારણ, અર્થકારણ, દેશાંતર જેવા વિવિધ વિભાગોમાં, ભલા, આવાં કામો કેટલાં થતાં હશે ? તે બાબતની દશા કેવી હશે અને તેને સારુની દિશા કેવી હશે ? જેટલો સવાલો સહેલો લાગે છે તેટલો જ જવાબ અઘરો બને છે.

આ મહિને રાજસ્થાનના પાટનગર જયપુર ખાતે, 'ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ'ની વાર્ષિકી મળવાની છે. ડાયસ્પોરાના મુદ્દાઓ લઈને પરિષદમાં રજૂઆત માટે બે'ક વિષયોની પસંદગી પણ થઈ છે. એમાંનો એક વિષય દેશાંતરનો છે. મંગુભાઈ પટેલ સરીખા ઇતિહાસકાર મિત્ર જ્યારે પ્રમુખપદે વિરાજમાન હોય ત્યારે ડાયસ્પોરાની ઘટનાઓ, તેમના ઇતિહાસ ને દેશગીની સંશોધન આધારિત વિગતો એકઠી કરી, કરાવીને ઠોસબંધ કામ કરવા બાબત એક ઠરાવ કરવો જરૂરી છે. તે મિષે ગુજરાતની દરેક યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસ વિભાગમાં સક્રિયતા ય પેદા થવી જોઈશે. ગુજરાતીઓના પટની આ વાતો માટે ગુજરાત નિષ્ક્રિય રહે તે કેમ ચાલે ? માટે હવે સૌએ ચોમેર મંડી પડવું જ રહ્યું.

લંડન કોલિંગ

લંડન માંહેની પેલી કાર્યશાળામાં ઇતિહાસકાર જહોન લોન્ડ્સડેલ કહેતા હતા : આપણે માનીએ છીએ કે ત્રીજા બેરન હ્યુ કોલમોન્ડલી ડેલામરે કેન્યાનું ઘડતર કર્યું છે. વાત તદ્દન સાચી નથી. આ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારના મત અનુસાર, આધુનિક કેન્યાને બળવત્તર કરવા માટે અલીભાઈ મુલ્લા જીવણજી (૧૮૫૬-૧૮૭૬) પણ તેટલા જ જવાબદાર છે. આ લૉર્ડ ડેલામર (૧૮૭૦-૧૮૭૧), ભલા, હતા કોણ ? આ વિવાદાસ્પદ વ્યક્તિ કેન્યામાંની ગોરી વસાહતની આગેવાન હતી. તેમનું માનવું હતું કે આફ્રિકામાં સભ્યતા એક માત્ર યુરોપીય વસાહતીઓ વાટે જ આવી શકવાની છે ! અને તે ભૂમિમાં જો તેનો વ્યવહાર થયો હશે તો જ તે ખંડમાં તે જામી શકશે !! ટૂંકામાં, કેન્યામાંની ગોરી સર્વોપરિતાના તે સક્રિય હામી રહ્યા હતા. બીજી તરફ, આપણા આ ગુજરાતી નબીરા, અલીભાઈ મુલ્લા જીવણજીએ માનવતાના સ્તરે તમામની ચિંતા સેવી હતી અને દરેક ક્ષેત્રે તેમણે સેવાઓ કરેલી હતી. અર્થકારણ અને રાજકારણને સ્તરે ય તેમની વગ બોલતી હતી. એ તો ઇતિહાસ કોણ લખે છે અને લખવા પાછળનો હેતુ કયો છે, તેને આધારે ઘટનાની તવારીખોનાં પૃથક્કરણ થતાં હોય, ત્યારે પશ્ચિમિયા ઇતિહાસની સમાંતર આપણે ય આપણાં પૂર્વજોનાં અલાયદાં લેખાંજોખાં કરવાં જોઈશે.

વારુ, આપણે આજની વાત લઈએ. ભારતને સ્વતંત્ર થયા તેને છ દાયકા જ થયા છે. અને હવે જાગતિક સ્તરે તે ખુદનાં શક્તિસામર્થ્ય દેખાડતું થયું છે. આફ્રિકાના દેશોમાં પોતાની વગ પથરાવી સતત ચાલુ રહે તે સારુ ભારતે રાજનીતિનો, અર્થનીતિનો, મુત્સદીગીરીનો કુશળ વપરાશ કરવાનો રાખ્યો છે. બે'ક દાયકાઓ પહેલાંના શીત યુદ્ધના જમાનામાં, અમેરિકાની અને સોવિયેત રશિયા વચ્ચે મહાસત્તાપણાની સરસાઈ માટે ચડસાચડસી થતી જગતે અનુભવી હતી. હવે રશિયાનું સામર્થ્ય પહેલા જેવું નથી. 'સોવિયેત' ભૂમિકા સાથેનો તેનો છેડો ફાટી ગયો છે. કેટલાક વખતથી અમેરિકાનું આધિપત્ય જગતે અનુભવ્યા કર્યું છે. ધીમે ધીમે રશિયા, ચીન, ભારત, બ્રાઝિલ, દક્ષિણ આફ્રિકા જેવા દેશો મેદાને પડેલા છે અને તે પોતાની વગ વિસ્તારી રહ્યા છે. પશ્ચિમમાં તો આ ભાવિ પરિસ્થિતિની નોંધ લેવાતી આવી જ છે.

ચીન અને ભારત ફક્ત પડોશી દેશો જ નથી, બંને વચ્ચે અનેક કોયડાઓ પણ છે. સીમાના સવાલો સીડી અને સાપની રમતની જેમ ઉપરતળે થયા કરે છે. બીજી તરફ, ભૂ-રાજકીય પરિસ્થિતિ ક્ષેત્રે સરસાઈ મેળવવા સારુનો વ્યવહાર જોવાનો સાંપડે છે. બ્રિટનના વિચારક રાજકારણી કીસ પેટને, તાજેતરમાં, 'વોટ્સ નેક્સ્ટ ? સરવાઈવીંગ ધ ટ્વેન્ટી-ફર્સ્ટ સેન્યૂરી' નામક પુસ્તક આપ્યું છે. તેમાંની દલીલ નજર અંદાજ કરવા જેવી નથી. તે લખે છે : 'અનેક સોઘી નિકાસને કારણે ચીન માટેનો ભય પેદા થવાનો નથી, પરંતુ લોકશાહીનો મૃત્યુઘંટ વગાડવાના કારણ અંગે પાયાગત ભય પેદા થવાનો છે.' લોર્ડ પેટને દલીલ કરતા હતા કે લોકશાહીની જરૂરિયાત નથી તે પૂરવાર કરતાં કરતાં વિકાસ સાધી શકાય છે તેવો મત

ચીન પ્રસારિત કરી રહ્યું છે, તેનું શું કરવું ? અને આલો ભય પશ્ચિમને માટે આકરો નીવડી શકે છે.' લોકશાહી પ્રજ્ઞાવિકાની દુહાઈ દેતા ભારત માટે ય આ પડકાર રહેવાનો છે, સહેવાનો છે, તેમ સાબિત થવાનું છે.

હિન્દી મહાસાગર, આમ હવે, ફરી પાછું વૈશ્વિકરણનું પારણું બની બેઠું છે. જોઈએ, કોની સરસાઈ થવાની છે - વિચારની કે વેપારવણજની, કે પછી, બંનેની ?

(૨૪ નવેમ્બર ૨૦૦૮)

મૃત્યુ નામે ખીણપ્રદેશ માંહે ...

'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ના ચોથા ભાગમાં, રચયિતા ઝવેરચંદ મેઘાણી, પહેલી આવૃત્તિ વેળા, પુસ્તકના નિવેદનમાં, 'તોપોના મુખમાં' નામે પેટા મથાળા હેઠળ, નોંધે છે :

'ચાર્જ ઑફ ધ લાઈટ બ્રિગેડ' - ટેનિસન કવિનું લખેલું રણગીત એકેએક વિદ્યાર્થીના કાનમાં ગાજે છે :

Half a league ! Half a league !

Half a league ! Onward !

Into the Valley of death

Rode the six hundred !

અને એ પંક્તિઓ ઉચ્ચારતાં તો રોમાંચ થાય છે. કોણ હતા એ 'છસો શૂરવીરો' ? એ અંગ્રેજ સૈન્યના અસવારો હતા. અને એ યુરોપની રણભૂમિ હતી. સામે હતું રશિયાનું પ્રચંડ લશ્કર. અંગ્રેજો પાસે એક પણ તોપ ન મળે, અને શત્રુઓની પાસ સમર્થ તોપખાનું. અંગ્રેજ સેનાપતિનો આદેશ મળ્યો કે 'ઑનવર્ડ !' - અરે, ક્યાં ? શત્રુઓની ધૂવાધાર તોપો સામે, મૃત્યુના જડબામાં - **into the jaws of Death !** અને 'ઑનવર્ડ'નો ઉચ્ચાર સાંભળતાં તો છસો વીર અકકેક ઉઘાડી તલવારે દોડ્યા. રશિયાઈ તોપખાનાને એના ગોળાઓના વરસાદ વચ્ચે જઈને તારાજ કર્યું. છસોયે વીર વીંધાઈ ગયા. એના પરાક્રમ પર અંગ્રેજ કવિવર ટેનિસનનો પ્રાણ ફિદા થયો અને એ પ્રાણમાંથી અમર વીર-કાવ્ય સરજાયું. બ્રિટનનાં બાળકો એ ગીતમાંથી બલિદાનના મંત્રો રટે છે.

આ ફકરામાં, પછી, મેઘાણી સોરઠના બાળકોને ઉદ્દેશીને સવાલ કરે છે તેવી, મેઘાણી ઈસ્ટાઈમાં જ, પૂછવાનું મન છે : ભવિષ્યે ભારતના સંતાનો તાજેતરની આ ઘટના મિષે કેવીક નજર નાંખશે ? ગુજરાતી સહિત આપણી વિવિધ ગિરામાં કોઈ ટેનિસન પ્રગટ થાય ત્યારે હેમન્ત કરકરે અને સંદીપ ઊન્નીકૃષ્ણનું તેમ જ અશોક કામટે ને વિજય સાલસકર જેવા જેવા કેટલા ય રણબંકાઓના રણગીત આપણી શાળાઓમાં ગાજવા લાગશે. એવું ય સપનું છે : એમના પાળિયા પાસે 'નાનાં બચ્ચાં રમતાં હશે, અને ગામની તરુણીઓ ધૂમટો તાણીને એ વીરના સ્મૃતિ-ચિહ્નની મરજાદ સાચવતી હશે.'

મૃતકોની સ્મૃતિમાં લંડનમાં ય શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિત કરાઈ

વારુ, મુંબઈના એ બાસઠ કલાકો. એ ગોઝારા ત્રણ દિવસો. આશરે બસોની લાશ પડી અને આશરે ત્રણસેં લોકોને ઈજા પહોંચી.

મુંબઈમાં થયેલી ઘટના આકસ્મિક ઉલ્કાપાત નથી

■ વર્ગીભાસ સંઘવી

મુંબઈની વજબનાક ઘટનાને જો ત્રાસવાદનાં ચીલકાવુ પોતે તોલવા માપવામાં આવે તો અર્થનો અનર્થ થવાનો છે. ત્રાસવાદી ધોષ પશ્ચિમી વહાં ઘડેરોમાં થયા છે અને તેમાં થયેલી ખુવારીના આંકડા પણ નાનાનુના નથી.

મુંબઈની ઘટના અનેક રીતે અનોખી છે અને તેના પરિપાશ પણ અલગ છે. બનોઈ શો કહેતાં કે બધા પંપામાં મને દરજીનો પંખો રોષી વપારે ભુદિવપ્પ લાવે છે કારણ કે જ્યારે જોઈએ ત્યારે નવું માપ લેતો રહે છે. દરેક ઘટનાને તેના પોતાનાં પરિપ્રેક્ષમાં જોવી રમજવી હોય તો અલગ તોલ વાપર્યા જોઈએ.

મુંબઈની ઘટનામાં બે વિભિન્ન પ્રવાહ છે. કોમવાદી દ્વેષની જોડાણેક ઈજરાયલી દ્વેષ પણ છે. કોલ્લાના ભરવક અને સાંકડા વિસ્તારમાં કોઈનું બાન ભાવ્યે જ પંચાય તેવા મહાનનરીમાનહાઈસમાં આવેલા ઈજરાયલી ચલુદી પર્મિડેન્ડ 'શાબ' અને પર્મિગુરુ-રહમઈ પર હલો કસવામાં આવ્યો અને સંખ્યાલંબ ત્રાસવાદીઓ અહીં ઘુસ્યા. પાકિસ્તાન અવર કટ્ટરપંથી મુસ્લિમોએ ઈજરાયલ પર કડી હલો કર્યો નથી. તેથી મુંબઈની ઘટનામાં ચલુદીદ્વેષી અને ઈજરાયલના કટ્ટર ઘનુ અલ કામદાનો હાથ હોવાની સંભાવનાનો હિસાબ માંડવો જોઈએ. લરકે-તોઈલા કે અન્ય કોઈ પણ ત્રાસવાદી જૂથની સરખામણીએ અલ કાયદા પ્રબંધ છે, સચકત છે અને અતિશય મુનખાર છે. અલ કાયદા પોતાની પ્રવૃત્તિ વાલુ કરે તો ભારત જેવી પોષ્ટ રાજ્યટનાં બાર વા પી જાય.

૭૦-૪૦ ત્રાસવાદીઓ હથિયાર-પરિયાર સાથે ઘુસી આવે, ઘડેરમાં દસ-બાર જગ્યાએ સાપટો હલો કરે અને શહેરની સોથી મોટી હોટલોમાં ક્લાકો સુધી પિંગાણાં ચાલે તે ઘટના મુબઈ માટે નવી છે. ભારત માટે તેની નવાઈ નથી. કાશ્મીરમાં પાટનવર શ્રીનગરથી માંડીને નાના શહેરોમાં, છનીસગઠના અંતરિયાણ વિસ્તારમાં આવી મુઠબેક અને આવા પિંગાણાં સતત થયા કરે છે પણ આપણા ઘડેરી- સંપન્ન વર્ગના વાજિજ જેવા અખલારો અને વીજીયુ માધ્યમોની નીપ લેતાં નથી. બંધિ રીતે કહીએ તો મુંબઈનું ત્રામીરીકરણ થયું છે. ત્રાસવાદીઓની તાકાત એટલી વધી છે કે સમુદ્ર અને સુરક્ષિત આખા મહાનગરને બે દિવસ સુધી બાનમાં રાખવાનું તેના માટે અવધું નથી. આ છાપામાં તે એકલદોક્કલ નથી. તેમની પાઠે અઘતન શક્તિ-સરંજામ છે. સંદેશાવહેવારનાં અઘતન રાખનો છે. તેમને મુંબઈના ડિનારે પહોંચાડે તેવા બે જહાજ-અહાકા અને અલકબીર છે અને સ્કરની ત્યુકડી બોટો પણ છે. ત્રીજ-ચાલીસ ત્રાસવાદીઓની પાળળ ઓછામાં ઓછા ત્રણસો-ચારસો માણસોએ મહિનાઓ સુધી પોજનાબલક પોરશે કામ કર્યું છે. આટલું પ્રબંધ કાવતરું ઘડય તેની સચકત પણ આપણા જાસૂરી-તંત્ર સુધી પહોંચી નથી. પોતે ચેતવણી આપી હતી તેવો નરેન્દ્ર મોદીનો ઘલો અર્પિસ્ય છે. આવી ચેતવણીઓ તો ઠગલાઈપ તતત ઠલાવાતી રહે છે અને જાસૂરી તંત્ર પાઠે બધાની નીપ લેવા માટે જરૂરી રમપ કે સ્લાક હોતો નથી. સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ માહિતી આપણા સુધી પહોંચી નથી તે ક્લુષ કરવું જોઈએ. આપણું જાસૂરી તંત્ર અતિશય નબળું પડી ગયું છે અથવા તો જાજવાસી પદબંધ છે. ત્રાસવાદીઓ માલ પ્રેનેડી નહીં પણ નોટોનાં બંધલો પણ કહેતા રહેતા હોય તો પેન્હાણથી જાસૂરી આંખ આઘ કાન કરે તે સ્વાભાવિક છે. જાજવારે રાજકારણમાં હાહાકાર મચાવ્યો છે તેમ આપણી સલામતીને પણ લુપ્તો લાવવા માંડ્યો છે તેવું દેખાય છે.

ત્રાસવાદને પર્મ કે કોમ સાથે કહી લેવાડેવા નથી. તેવું કહેવાની કહેન ઘઈ પડી છે પણ આ વિધાન તદ્દન વાજિયાત છે. પોતાને લાભ થાય ત્યારે આપણા દેશમાં દરેક પર્મ અને કોમ ત્રાસવાદી તરીકાઓ અપનાવે છે. હિંદુ-શ્રીનો-મુસ્લિમો

પોતપોતાના ત્રાસવાદીને પાળવા-પોષવામાં પાણ પકતા નથી. આ ત્રાસવાદીઓ સ્પષ્ટ રીતે કટ્ટરપંથી ઈસ્લામ સાથે સંજાપેલા છે અને ભારતમાં ત્રાસ ભોવવતાં મુસલમાનોના ખેરમાં તરીકે વેર વાળવા આખા છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજવું અને કહેવું જોઈએ. આ ત્રાસવાદીઓને ભારતના મુસલમાન સમજનો માનસિક ટેકો હોવાનો અને નાનીમોટી સહાય-સગવડ મળી હોવાનો સંભવ છે. ત્રાસવાદનાં પરિણામે વોટ બેન્કો વપારે મજબુત બને છે કારણ કે કોમવાદ વપારે તીવ્ર અને કટ્ટર બનતો જાય છે.

આમજનતા કોમવાદી નથી, એકતા અનુભવે છે અને પરસ્પર સ્લાહસંપથી રહે છે. અખલારો, ભણાટીઓ અને રાજકીય આગેવાનો વિખવાદ પેદા કરે છે તેવી સ્જુઆત નરાતાળ દીવાલવન છે. કોમી વેમનસ્ય આપણા દેશમાં બસો વસ્યથી જામ્યું છે અને આ રોગનો રાખલાલ ઈલાજ આપણી પાઠે નથી. કોમવાદી વેમનસ્યનાં કારણે દેશના ભાગલા પડ્યા. મહમ્મદ અલી જિનાહે કોમવાદ પેદા કર્યો અથવા કટ્ટર બનાવ્યો તેવું કહેનારને ઈતિહાસનાં પરિષ્કોનો સમજણ નથી. કોઈ પણ ભક્તિ, યુવપુત્ર હોય તોપણ સમજણનું વહાર કરી શકે નથી. ઈતિહાસના પ્રંથમાં પચવલરોનું સ્યાન પણ અર્પિવિરામ વિહન (કોમ) કરતાં વપારે હોતું નથી. ઈતિહાસ અપોતુલ્ય પરિણોથી વહાય છે અને ઘોરવાય છે. ભારત જેવા સંકુલ રખાજમાં એકલની ભાવના જગાવવી છે

અત્યંત અઘરું કામ છે અને તેમાં વસ્યો-હાથકાઓ-રૂઢીઓ લાગી જવાના છે.

તેથી ત્રાસવાદ કોમી છે અને કોમવાદ જોડે ગાઠ રીતે સંજાપેલો છે. મુંબઈની ઘટના આકસ્મિક ઉલ્કાપાત નથી પણ કોમવાદી દ્વેષ અને પર્મિડેન્ડમાંથી પેદા થયેલું ક્લ્યાહલ ઝેર છે. ત્રાસવાદી સામાન્ય ધુનેગાર નથી. અણરખતુ કે ભીખાર ચોર કોપાટી લેવાવાળા મવાલીઓ નથી. પર્મ-કોમનાં ઝનુનથી આંખલાળીત થયેલા મરજવા છે. પોતાના જીવ-દોલત અને સ્વજનોને લાત મા ધીરે સ્વેચ્છા મૃત્યુ માટે તયાર મરજિયા યોદ્ધાઓ છે. પોતાને સ્વીક રખજે છે. ત્રાસવાદીઓને બેરહમીથી ખતમ કરી નાખવા જોઈએ પણ ત્રાસવાદીઓને માટી નાખવાથી ત્રાસવાદનો અંત આવવાનો નથી. તેનો મારવ લાંબો છે અને અતિશય અઘરા, કંટાળા રતા છે.

મુંબઈની ઘટના કોમી આગેવાનો માટે રાજકીય પોરણે આહતનું પડીયું છે. ત્રાસવાદ વિરોધી કાનુન વધી કાઠવાનું, અહકલ વુરુ જેવા ધુનેગારને ફાંચી આપવાનું દબાણ વધશે અને કટ્ટરતામાં વપારો થવાથી શુદ્ધીમાં નુકસાન થશે. મુંબઈની ઘટના પછી કોઈ પણ પશનો વાણીવિલાસ ચાલવાનો નથી. નકર અને ઝડપી પવલાં ભરવાનો રમપ પાકી વયો છે.

ત્રાસવાદથી મુસ્લિમ સમાજની સમસ્યાનો ઉકેલ આવવાનો નથી. ઊલટું તેમની હાલાકી વધવાની છે અને અણગમતા રાજકીય પશનાં શાસનમાં તેમને જીવવું પડશે. ત્રાસવાદી કુમલાઓએ સામે જીવ હોડામાં મુકીને લાનાર જવાંમઈ પોલીસો-કમાન્ડો-લકરી જવાનોને રલામ કરીએ. તેમણે પરિપાશમાં ખાંપણ લઈને નીકલવું પડે તેવી સ્થિતિ પેદા થઈ કારણ કે કુસ્મનની ચાલ જાણનાર જાસૂરી તંત્ર ઊંણું ઊંચવું છે. જાસૂરી તો રાજની આંખ છે તેથી ભારતીય રાજ્યસલામમાં રાજા ચાર-ચક્રુ: (ચાર-જાસૂરી) કહેવાયો છે. આગ લાગ્યા પછી તેને બુઝાવી દેવામાં બહાદુરી જોઈએ પણ આ વ લાવે નહીં તેવી અવમચેતી માટે શાલપણ જોઈએ. ભારતીય રાજ્યટ બહાદુર છે પણ શાલપણમાં ઊતરતી પુવાર થઈ છે તે મુંબઈની ઘટનાનો અતિ મહત્વનો ધોષપાઠ છે.

નવોનલાસ સંઘવી વેપક અને કલ્પિત રાજીવ સર્જીકા છે.

કરોડોનું, અરે, અબજોનું નુકસાન થયું. રાષ્ટ્રની આબરુ લૂંટવાનો ત્યારે જીવ સટોસટનો ખેલ મંડાયેલો. જગત આખું ધૂણ ઊઠ્યું હતું. કેમ કે એ ઘટના ફક્ત મુંબઈને જ સહેવાની નહોતી આવી, ભારતની જ વળી વસમી તે વેળા રહી નહોતી; જગત આખાને પડ્યા ઘાવ દૂઝતા હોય, તેવો અનુભવ જોયો અને જાણ્યો છે. અમેરિકામાં ૧૧ સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૧ના દિવસે જે આતંકવાદી જબ્બર ઘટના બની તે પછીની આ સૌથી વિદારિત ઘટના છે. અમારે ત્યાં પણ રાષ્ટ્રીય સ્તરના તેમ જ સ્થાનિક સ્તરનાં સમુદ્ધ માધ્યમોમાં આ કાળો કેર વર્તાવનારી આ દુર્ઘટના વિશે મથાળાબંધ સમાચારો સતત વહેતા રહ્યા છે. રેડિયો અને ટેલિવિઝન પરે કંઈ કેટલાય કાર્યક્રમો એ વિશે પ્રસારિત થયા, અને પૃથક્કરણવાળા નાનામોટા અનેક લેખો ઉપર લેખો સમસામયિકોમાં પ્રગટ થયા જ કર્યા છે. નિસડનમાં આવ્યા જગવિખ્યાત સ્વામીનારાયણ મંદિર સમેતના અનેક દેવસ્થાનોમાં ય ઝાલર બજી છે, બંદગી કરાઈ છે અને શબદના પાઠ થયા છે. મૃતકો માટે પ્રાર્થનાઓ, દુવાઓ યાચવામાં આવી છે. અનેક બંધકોની વાત વળી જાણી છે અને તે દરેકની મનોવ્યથાને વાચા અપાતી રહી છે. આ વીજળિક સાધનોએ, આ ઈન્ટરનેટી માધ્યમોએ અને મોબાઈલ સમેતના અત્યાધુનિક સાધનોએ જગતને ઢૂંકડું જરૂર આણ્યું છે. અને તે વચ્ચે, આથીસ્તો, ફરી વાર, મેઘાણી સાંભરે છે. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર : ભાગ ૩'ના 'દિલાવર સંસ્કાર' નામક પ્રવેશકમાં, લેખક જત - પરમારની વાત લખે છે. 'છેવટના ધ્યાસ ઘૂંટતો પરમાર પોતાનું તમામ જોર સમેટીને પોકારી ઊઠ્યો' છે:

ઈસા સુણ, આસો કહે, મરતાં પાળ મ બાંધ, જત પરમારાં એક જો, રાંધ્યો ફરી મ રાંધ.

વાત ખરી છે. કાજળ અને અજય દેવગણ સરીખાં વિચારશીલ કલાકારોની વાત, તેથીસ્તો, ખાસ સમજવા જેવી છે. આ દંપતી કહેતું હતું : આ આતંકવાદના ધર્મને જ જગતના પટ પરેથી સંપૂર્ણપણે નેસ્તનાબૂદ કરવાની તાતી આવશ્યકતા છે. 'દુનિયામાંથી જે કોઈ ધર્મને હટાવવાનો હોય તો તે એક માત્ર આ આતંકવાદ છે. તેમ છતાં, આજે જગતના બધા ધર્મો એકબીજાને દૂર કરવાનાં કામોમાં ખૂંપેલાં છે. આ યોગ્ય નથી. આ આતંકવાદને આતંક સિવાય કોઈ જ દેવ નથી, અને તેને કેટકેટલા આંધળા અનુયાયીઓ વળગ્યા છે ! ... આ ઝનૂનભરી ધર્માન્ધતાનો સામનો, ભલા, કઈ રીતે કરવો ? આ ઝેર ઓકતા ધર્મનો સામનો કેમ કરવો ? આ કે તે રાજકીય પક્ષોને અને આગેવાનોને બદનામ કરવા માત્રથી કંઈ જ વળવાનું નથી.' અને પછી ઉમેરીને તે બંને કહેતા હતાં : 'આ કટોકટી હાલ આધમી છે. કમ સે કમ એમ આપણે માનતા થયા છીએ. અને પછી બીજી ઊભી થાય ત્યાં સુધી હાશકારો કરી લઈશું. તેવી કટોકટી કાલે ય જાગે અને પરમે ય આવે. કે પછી આજે, અબીહાલ પણ પેદા થાય. પરંતુ, આપણે સલામતી માટે શું કરવાના છીએ ? તેનું ચિંતન કરીએ અને માર્ગ ખોળવા મથીએ.'

૧૯૪૭ વેળાની અજબગજબની માનવીય હેરાફેરી અને કત્લેઆમ, સન ૧૯૬૨ દરમિયાનની

યુદ્ધ એ જ કલ્યાણ?

■ મહાશ ન. શાહ

અને જુદા જુદા અંશોમાં ભેદ જુદા તેઓ ત્રણમાં વે આત્મા હતા, અને આ દિવસો અંધારા પાસ કરીને આજનો એટલે કે છઠ્ઠી ડિસેમ્બરનો દિવસ) એમનાં વર્તુલોમાંથી વહેતી મુકાબેલી ક્ષિતિ પુલકાના અર્થોત્તર વેતવણી મુજબ આકારી કારવારનો છે. દેશના મોટા હવાઈ અડ્ડાઓ, એથી, વિધિવત્ સાબલા ને રત્નદ્દ પાસ કરાયાના હેવાલો છે. ક્યું ને, જુદા જુદા અંશોમાં ભેદ જુદા, માહોલ, એક રીતે યુદ્ધનો બની રહ્યો છે. બહુ વિલક્ષણ સહોપસ્થિતિઓનો માહોલ છે આ! પોતાને અરથિત અનુભવનું લોક દોષ દોષ ક્ષિપ્તિઓને સોહતા રાજકારણી વર્ગ સમસ્ત કામે મુલબદલિતીની કડકો પર ક્રિતરી આવ્યું એ હજુ હમણેની જ વાત છે. એમાં મીડિયાઈ કમાલ બેલાકક હશે અને છે- કંઈક વોર ઓન ટેરર, કંઈક ટીવી ટેરર, એવો ઘાટ આ છે.

આ ખીજ દોષ તો એમાંથી કાં તો રાજકીય પ્રક્રિયા પરત્વે વિમુખતા (એલિથેનેશન) આવે કે પછી એક નવી રાજકીય ક્રેનિટકુલનની બલકે નમ્ વોટ બેન્ડ બને, જેનો કંઈક અનુભવ ૧૯૭૪માં નવનિર્માણ-જેપી આંદોલનની અછોહવામાં થયો હતો. પણ લોકોના ગુસ્સાને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયાના સ્પિન ટેક્ટો જે પ્રકારે મરોડ આપી રહ્યા હતા એમાં પરિવર્તન અને પ્રતિકારનો અર્થ લગભવ અભી કા અભી જંગે ચડવાની રીતે મુખરિત થઈ રહ્યો હતો, એ નોંધું તમે? એને પણ આપણે એક અજબ જેવી સહોપસ્થિતિ જ કહીશું કે રાજકીય વર્ગ સમસ્ત સામેની ફરિયાદમાંથી યુદ્ધવાદની બુ ઊંટે અને એ રીતે આ રાજકીય વર્ગના જ એક ક્ષિપ્તિનું અભાન અશાંતિવ્યું સમર્થન પણ થતું આવે. ભાજપ સુલુને 'હોટ પરસ્યુટ' સિવાય બીજું કંઈક સુલે જ શાનું. વાત સાચી કે ભલે 'નોન-સ્ટેટ એક્ટર્સ' હોય, પણ પાકિસ્તાનમાં એમનો બેલ કેમ્પ તો છે જ. આક્રમણના પ્રતિકાર રૂપે ભાસ્ત ત્યાં નાટકે તો એ હકસરની વાત છે. ધુસા જ નહીં એછામાં પણ એમાં રહેલું લોજિક સ્વીકારે છે. ઓલામા રોલ્ટ વેટ્સને જ ચંચલ મની તરીકે ચાલુ રાખવા ઈચ્છે છે, એમાંયે બંનેના અભિવ્યવસ્થા રહેલું આંકિત સાત્ત્ય જોઈ કલ્યા.

પણ જરી સભુરીથી વિચારો તો ખરા, અમેરિકાનો ખુદનો અનુભવ કો છે? પૂર્વે વિયેટનામની વાત કરો, કે હાલ ઈરાક અને અફઘાનિસ્તાનની, અનવસ્થા, કેવળ અનવસ્થા, અપુરામાં પુરું, આપણે ત્યાં આતંકવાદ એ ઘરઆંવણે હલુમતીને લાચ બનાવી બહુમતીવાદનું મતભેની રાજકારણ

ખેલવાનો સતત મુદ્દો રહ્યો છે. જેવું સાખી પ્રલા અને દયાનંદ પાડેનું પ્રકક્ષ (આ જ 'લહીદ' કરકેની તપાસમાં) વાલ્યું કે પહેલી વાર ભાજપ શેઈઓએ ટેરર એટલે ટેરર, એ કે કિંદુ/ મુસ્લિમ ન હોય તેવું આલાપવા માંડ્યું હતું એ સંભારો. લોકજુવાળ જો પુદ્ધવાદ અને બહુમતીવાદમાં સરી પડવાનો હશે તો એ સવળી રચનાત્મક સંભાવનાઓની કમનચીલ ને કરપીણ ક્યુવાવકનો ડિસ્કો બની રહેશે. ભારતીય રાજ્યને 'હોટ પરસ્યુટ' ફુનિવાર હાથે ત્યારે તે કહે, જરૂર કરે, પણ આપરે તો યુદ્ધ એ વિદેશનીતિ અને રાજનય કહેતાં ડિપ્લોમેસીની વિદ્યતાની નિશાની છે. સત્તા પર ક્રિમિલ હોય કે ભાજપ કે બીજા, આ બધા સવાલો અંતે તો ખોસસરની રાજવટના-વવનનના- છે. જરૂર જણાયે કાયદાઓ સુખારવાની, નવા ઘડવાની વાતનો વિરોધ નથી, માલ, હાલના કાયદાઓનોયે ચુસ્તદુસ્ત અમલ કરવાથી કેટલું બધું ખાલી ને ટાળી શકાયું હોત એનો આપણને કદાચ ખયાલ જ નથી. પરિણામે, વર્લ્ડ વિનાનું કાનુન-પ્રબંધન આપણા ધ્યાન બહાર રહે છે. સરકારની સાલી ક્રિનઅસરકારકતાનો ઉવાર ભાજપ પોતાની 'આઈડિઓલોજી'માં મોષે છે, પરિણામે વવનન તો બચાવું મહ્યું જ ફરે કે બીજું કે. આપણે ત્યાંના લોકજુવાળને ઘરઆંગણે નાવરિક સમાજની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિમાં વાળવાની તો પાકિસ્તાનમાં ચૂંટાયેલી ચરકર વાસ્તવમાં રાજકીય અને આર્થિક સ્થિરતા અનુભવે તે માટે વિશ્વમતનું કલાણ ખું કરવા ભણી વાળવાની તારીક છે. આઈએમએફ, વર્લ્ડ બેન્ક, એશિયન ડેવલપમેન્ટ બેન્ક, યુનાઈટેડ નેશન્સની સલામતી સંમિતિનો ૧૩૭૩મો ઠરાવ, આ બધાં એ માટેનાં એજાક બની શકે, બને કે આ પ્રક્રિયા આપણી સમાચાર ચેનલોના ટીઆરપી રેટ માટે ખાસ ઉપયોગી ન હોય. પણ જિંગોઈલમ અને જુવાળ વચ્ચે વિવેક કરી કહીએ તો એ મોટી વાત હશે.

મહાશ ન. શાહ વિચારકલ નિર્લેપ 'ના નર્વી અને વરિક કલ્પાર છે.

પાનાં ૫ પરે તેમ જ આ પાન પરે, અમદાવાદના જાણીતા દૈનિક, "દિવ્ય ભાસ્કર"ના તાજેતરના અંકોમાંથી, સંપૂર્ણ સદ્ભાવ સાથે, બેઠી સામગ્રી લીધી છે. સુરત વસતા આદરમાન સંપાદક મિત્ર ઉત્તમભાઈ ગજજરના સહકારથી "ઓપિનિયન"ને આ લાભ મળી શક્યો છે.

શનિવાર, ૨૯ નવેમ્બર ૨૦૦૮ના અંકમાં, નગીનદાસ સંઘવીનો એ લેખ પ્રગટ થયો હતો; જ્યારે શનિવાર, ૬ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮ના અંકમાં, પ્રકાશ ન. શાહનો આ લેખ પ્રકાશિત થયો હતો. આજના સંદર્ભમાં, સ્વસ્થતાએ વિચાર વિમર્શ કરવા, આ બંને લેખો મસ્સ મોટું બળ પૂરશે, તેવી શ્રદ્ધા છે. : તંત્રી

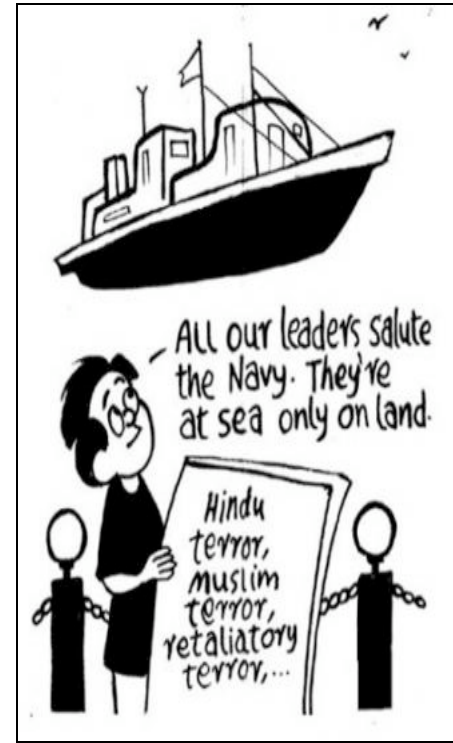
(પાન ૫ પરેથી ચાલુ)

સીમાંત પરિસ્થિતિ સહિતના આકરા સમયે રાષ્ટ્રએ કરવટ બદલી હતી તેમ જ ખુદ એક વિરાટ સ્વરૂપ અખત્યાર કરેલું તેમ સાંભરે છે. એમ આ ફેરા ય દેશ ફરી પાછો બેઠો થઈ, સ્વમાનભેર, આત્મવિશ્વાસ પ્રપ્ત કરી લેશે, એમ લંડન માંહેથી સમજાય છે.

આજની ઘડીએ, આજના વૈશ્વિકરણના સમયગાળામાં, ભારતનું માનસ્થાન દિન-બ-દિન

ચડતી કળામાં છે. તેને એક સાથે જાળવવું તે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ માટે આવશ્યક છે. પોલીસ તંત્ર, લશ્કર તેમ જ સનંદી સેવાઓને, આ કે તે રાજકીય વિચારધારાઓની પર રાખીને, આગેવાનો દેશનું ઘડતર કરવાનું રાખે, તેમ બનવું જ રહ્યું. ભારતની લોકશાહી પરંપરા પણ મજબૂત બનતી જાય અને તેને સદાય સર્વસામવિષ્ટ પોષણ મળતું રહે, તેમ થવું જ જોઈશે. તદુપરાંત, નગીનદાસ સંઘવીએ કહ્યું છે તેમ, દુઃશ્મનની ચાલ જાણનાર જાસૂસી તંત્ર ઊંચું ઊતર્યું છે. જાસૂસી તો રાજાની આંખ છે તેથી ભારતીય રાજ્યશાસ્ત્રમાં રાજ ચારચક્ષુ: (ચાર - જાસૂસ) કહેવાયો છે. આગ લાગ્યા પછી તેને બુઝાવી દેવામાં બહાદુરી જોઈએ, પણ આગ લાગે નહીં તેવી અગમચેતી માટે શાણપણ જોઈએ. ભારતીય રાજવટ બહાદુર છે પણ શાણપણમાં ઊતરતી પુરવાર થઈ છે તે મુબઈની ઘટનાનો અતિ મહત્ત્વનો બોધપાઠ છે.'

પાનબીડું :
એની ભસ્માંકિત ભૂમિ પર ચણજો આરસ-ખાંભી,
એ પથ્થર પર કોતરશો નવ કોઈ કવિતા લાંબી,
લખજો : 'ખાક પડી આંહી'
કોઈના લાડકવાયાની.'
- ઝવેરચંદ મેઘાણી

સદ્ભાવ :

"ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ", ૨૨.૧૧.૨૦૦૮

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

લંડનસ્થિત નવીનભાઈ ચંદરયાના સદ્ભાવે, આ ફોટો અહીં લઈએ છીએ. પૂર્વ આફ્રિકી દેશ, કેન્યાના પાટનગરમાં, એક દા, 'ઇન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ' નામે સંસ્થા હતી. તેની વ્યવસ્થાપક સમિતિનો આ એક જૂથ ફોટો છે. નાયરોબીમાંની ફોટોગ્રાફિક પેઢી, લંડન ફોટોગ્રાફિક આર્ટ્સના છબિકારે, આ ફોટો, ૧૯૫૨-૫૩ના અરસામાં, લીધો હોય તેમ, ઇતિહાસ જણાવે છે. ફક્ત ૫૬ સાલ પહેલાંની જ આ વાત છે. અને માત્ર કલ્પના જ કરી જુઓ તો ખરા, છબિમાંના આ વીસ વીસ નબીરાઓ (કુલ છવીસની સમિતિ અને તેમાંથી છ ગેરહાજર હતા) વેપારવણજને ક્ષેત્રે ત્યારે કેવો કેવો રંગ જમાવતા હશે. આપણી એ વસાહતના આ આગેવાનોમાંથી, આ પોરસાવનારું પારાયણ માંડવા સારુ, આજે, ભલા, કેટલા હયાત હોય ? કોની પાસેથી તે દહાડાના અર્થતંત્રની પોરસ ચડાવતી વારતા જરૂર ? ... ખેર !

વારુ, આ છબિમાં, પહેલી હરોળમાં, ખુરશીએ બિરાજમાન (ડાબેથી), દષ્ટિમાન છે : એમ. એસ. ખીમસિયા, હંસરાજ દેવણ શાહ (સંસ્થાના માનદ્દ ખજાનચી), એમ. એ. શરીફ (સંસ્થાના ઉપ-પ્રમુખ), એ. બી. શાહ (તત્કાલીન પ્રમુખ), લક્ષ્મીચંદભાઈ (ચેમ્બરના બીજા ઉપ-પ્રમુખ), બી. એસ. મોહીન્દ્રા (પૂર્વ પ્રમુખ) તેમ જ જે. ડી. બેરામજી.

વચ્ચેની હરોળમાં, (ડાબેથી) પોપટલાલ જાદવજી, શાન્તિલાલ ડી. શાહ, પ્રેમચંદ પદમશી, ઝવેરચંદ સોજપાળ જેઠા, ખેતશીભાઈ ચંદરયા (નવીનભાઈ ચંદરયાના પિતાજી), ચંદુલાલ જી. શાહ અને એમ. એલ. ચંદરયા દષ્ટિમાન થાય છે.

છેલ્લી હરોળમાં, (ડાબેથી) કાન્તિલાલ પૂનમચંદ શાહ, કે. વી. શુક્લ, હુકમચંદ, મદત અલી મનજી, કે. એમ. મહેતા (સંસ્થાના મંત્રી) તેમ જ નેમચંદ માલદે જોવા સાંપડે છે.

જ્યારે ડી. પી. મારવાહ, વી. પી. મંડલ, આર. ડી. ભટ્ટ, બી. આર. કપિલા, આર. જી. દાતૂ અને જે. એસ. રાવ, આ ફોટો લેવાયો ત્યારે, હાજર રહી શક્યા નહોતા.

આફ્રિકા ખંડના અનેક દેશોમાં, મધ્ય પૂર્વના ય મુલકોમાં, ગુજરાતી નબીરાઓએ જીવ સટોસટ કરીને આર્થિક સામ્રાજ્ય પ્રસ્થાપિત કરેલું. પશ્ચિમના ઇતિહાસકારોમાંથી કેટલાએ ગુજરાતીઓનાં, હિન્દીઓનાં આવાં યોગદાનની વાતોને આવરી હશે ? ગુજરાત માંહેની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓમાંના ઇતિહાસ વિભાગને સામે, આથીસ્તો, આલ્વાહન આવી ખડું છે. તેમણે આ સ્તરે ધ્યાનપાત્ર સંશોધનકામ કરાવવું પડે અને આપણી આ ગુણિયલ વસાહતનાં ગુણગાન ગાવાં પડે.

પૃથ્વીના પટ પરે, ઉત્તર ગોળાર્ધમાં, અબીહાલ શિયાળો બેઠો છે અને ગુજરાત - ભારતમાં હવે આ કે તે પરિસંવાદો, પરિષદો, સંમેલનો અને મહોત્સવોના રાફડો ફટશે. ઠેરઠેરથી લોક ઉમટશે અને આયોજકો પોતાની દુદ્ધુભિ વગાડવાનું અલબત્ત જારી રાખશે. તે દરેકને કહેવાનું મન થાય : જરાક ઇતિહાસમાં ઝાંખીને જોઈએ, તપાસીએ અને હૂંફટકો ય મેળવીએ. એ સૌ પૂર્વસૂરિઓના ખભા ઉપર ઊભા રહીને જ આજે આપણો વર્તમાન વિકસવાનો છે અને ભાવિ અંકે થવાનું છે.

‘જિંદગી ટૂંકી છે અને એનો વિસ્તાર અતિશય દીર્ઘ છે. હું સર્જકની કૃતિઓને સમજતો નથી, પરંતુ એમાં અપરાધ મારો છે, એનો નહીં.’
(જુલાઈ ૧૯૭૭, લેસ્ટર)

— ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસ

(જન્મ : ૫.૧૦.૧૯૨૪, વાંકાનેર
મૃત્યુ : ૧૨.૮.૧૯૮૭, લેસ્ટર)

‘ભૂલ્યો તું મને?’

એકાએક પ્રશ્ન પૂછાયો અને વ્યાપેલી તંદ્રામાંથી સજાગ બની ગયો. અંધકાર ભેદતી રાતની નીરવતામાં સ્તબ્ધ શો ઊભો, હું જ મને ... આત્મને પૂછી રહ્યો : ‘કોને ભૂલ્યો હું?’ સહસા માનસે એક તેજસ્વી આકૃતિ સળવળી ... !

હા ... એ જ સ્મિત વેરતો, વત્સલ ભાવ નિતરતો ચહેરો ... ! વિશાળ ભાલપ્રદેશ ... ! અને ભારોભાર મધુરતા છલકતો ચહેરો ... ! અમારા માનસને સદૈવ જાગૃત રાખતા અમારા ગુરુજન ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસ. ‘સર’ની સ્મૃતિ માત્રથી તન અને મન હંમેશાં ભીંજાય છે. તેમનો સરળ સ્વભાવ અને ઉત્કટ પ્રેમભાવ - વિભોરતા તેમ જ હૃદયસ્થિત મીઠાં સંભારણાંથી અમારી જીવનયાત્રાની પ્રત્યેક પળ સભર થતી ભાળી છે. તેઓ અમારા આદરણીય શિક્ષકથી વિશેષ, ઋજુ હૃદયી વિદ્યાપુરુષ હતા. તેમના મુખમાંથી ઉદ્ભવતો પ્રત્યેક શબ્દ અમારી આંતરચેતનાને સ્પર્શી જતો તેથી તો તેમના વ્યક્તિત્વની પરિચયછાપ આજે ય એટલી જ ઉત્કટ અને જીવંત છે. સદ્વર્તન અને સત્યમય જીવન જીવવાની ગુરુચાવી સમજાવનાર વ્યક્તિત્વ આજે જૂજ જ જોવા મળે છે. તેમની સાથેનો પ્રત્યક્ષ જાતસંપર્ક તો ફક્ત પાંચ જ વર્ષનો (૧૯૫૫થી ૧૯૬૦) જ; માધ્યમિક શિક્ષણ વેળાનો. પૂર્વ આફ્રિકાના જિંજા નગરનો, પછી સળંગ તો નહીં પણ વખતોવખતની તેમની ભારત મુલાકાતો વેળાનો અને પરોક્ષ રીતે તેમની સાથે થયેલો પત્રવ્યવહાર તો તેમના જીવનના અંતિમ કાળ સુધી થતો રહેલો. તેમનો વ્યવસાય શિક્ષણનો પણ તેમને પ્રાપ્ત પ્રત્યેક પળ અધ્યયન અને અધ્યાપનની સાથે સાહિત્યસર્જન તેમ જ વાંચન, મનન અને લેખનમાં ગાળતા. આપણા વિસ્થાપિત થયેલાં જનજીવનને, પોતાના સાહિત્યસર્જન દ્વારા તેમણે ખૂબ જ પ્રકાશિત કર્યું છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાન - એમ બે વિષયોમાં એમ.એ. કરી સ્નાતક થયેલા. તેથી તો તેમના લખાણોમાં તેમ જ જીવનરીતિમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન છલકતું લાગે છે. કૌટુંબિક સંસ્કાર, પરંપરાગત ઉછેર અને પ્રાપ્ત વાતાવરણમાં, આવી પહેલાં સુખદુઃખને સહજ ભાવે અનુભવીને, પચાવીને પછી તેમાંથી સારાસારનો વિચાર કરી સાચા માર્ગે આગળ વધનાર જિજ્ઞાસુ પુરુષ જ નહીં, પરંતુ તેઓ આપણી પરદેશ વસેલી ગુર્જર વસાહતની અસ્મિતાનું ગૌરવશાળી અને પ્રભાવશાળી પાત્ર પણ બની ગયેલા.

તેમણે સર્જેલાં વિપુલ સાહિત્યસર્જનની સમીક્ષા કરવાનું સાહસ હું તો ક્યાંથી કરી શકું ? એ માટે તેમણે પોતે જ સાક્ષર કનૈયાલાલ મુનશીનાં જીવન અને કવનના વિવેચન લેખમાં લખેલા શબ્દોને માણીએ :

‘મુનશીના જીવન અને કવન વિષે વાત કરવાનું સાહસ મને તો ‘ઊઘાડ તારું મો’ કહી સત્તાપૂર્વક વનરાજને પડકારતા સર્વદમનના સાહસ જેવું લાગે છે. સન્મુખ જવાનું ભયંકર, કેશવાળીને પંપાળવાનું થયરાટભર્યું, ન એની મૂઢને સ્પર્શી શકાય. દૂર ઊભા રહીએ તો ય સિંહની ત્રાડ અસહ્ય થઈ પડે તેવું બને.’
(‘સંઘ્યાભરેખા સમ મુહૂર્તરાગ મુનશી’ - વિવેચનલેખ. વિલાયતની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના મુખપત્ર “અસ્મિતા”, વર્ષ ૩, ૧૯૮૭, અંક ૩)

ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસ

ઉપરના શબ્દો તેમણે ભલે મુનશી માટે લખ્યા હોય. મને ય કંઈક એવું અને કંઈક વિશેષ લાગણી થાય. કારણ ભલે તેમની સન્મુખે, સાથે અને સાંનિધ્યે પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે રહેવા છતાં તેમના વિપુલ સાહિત્યસર્જન માટે સમીક્ષા કરવાની ક્ષમતા મારામાં ક્યાંથી હોય ? સક્ષમ સાહિત્યસાધક અને કલમકસબીને તો માત્ર નતમસ્તકે નમન કરી, અહીં થોડા શબ્દોમાં ફક્ત મારી સ્મૃતિ અને ભાવવંદના વ્યક્ત કરી શકું.

વ્યાસ સાહેબના સાથી સર્જક અને મિત્ર બળવંતભાઈ નાયકે પ્રગટ કરેલ પોતાના અભિનંદનગંથમાં ભાનુશંકર ઓ. વ્યાસને ‘મનોમંથન’ના કવિ તરીકે આલોખ્યા છે. તેઓ નોંધે છે : ‘તેમણે તો પોતાનું સમગ્ર સાહિત્ય સત્યને હવાલે કરી દીધું છે. એ પ્રસિદ્ધ થાય કે ન થાય તે માટે તેમણે જીવતાં જીવ કદી ચિંતા કરી નથી કે નહોતી રાખી કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષા. એ જીવનભર સર્જનપ્રક્રિયામાં ગળાડૂબ પ્રવૃત્ત રહ્યા, નિજાનંદમાં મસ્ત બનીને અને સર્જનપ્રક્રિયાની એકાંતની આવી ક્ષણોમાં એમને સુખદ ધન્ય

પળોનો અનુભવ થયો હતો અને એમાં જ નિજ જીવનની દૃષ્ટિમાં જડીબુટ્ટી તેમને સાંપડી હતી. (કદાચ) સુખદુઃખનો મહિમા આમાંથી જ માણતા શીખ્યા હશે.’

અમારા સર, એક સન્માનીય સાક્ષર તરીકે અમારે મન, ઉન્નત સ્થાને છે. એ ભલે સદેહે હયાત નથી, પણ તેમનું સર્જન હયાતીરૂપે આપણી સમક્ષ છે. અક્ષરનો યાત્રી અમરત્વને જ પામે ને ? તેમના સાહિત્યની સમીક્ષા થાય કે ન થાય પણ જનહેવામાં હજુ ય હયાતીરૂપે જીવંત છે. આજીવન સાહિત્યની સેવાસાધના કરી અને ભાષા વિકસે તે માટે સાહિત્યસાધકે અધ્યયન અને અધ્યાપન કાર્ય કર્યાં કર્યું. તેના માટે સંશોધન કર્યું અને બને તેટલા પ્રસાર અને પ્રચાર માટે મંડ્યા રહ્યા. તેમના સર્જનામાં લેખો, નિબંધો, નવલિકાઓ, નવલકથા, કાવ્યો, ચરિત્રો, સંપાદનકાર્ય, વિવેચનો અને અનેક સમીક્ષાઓનો સમાવેશ છે. તત્ત્વજ્ઞાન તો તેમનો પ્રિય વિષય અને તેનો પિપાસુ જીવ એટલે સમગ્ર લેખનોમાં ભારોભાર તત્ત્વજ્ઞાન નીતરે, કાવ્યોમાં સમાવે અને નિઃસંદેહ નિષ્ઠાવાન આલોચક તરીકે પણ ઉપસ્થા હતા.

વિદ્યાર્થીઓ માટે તો આદર્શ વિદ્યાગુરુ તેથી એશિયન અને આફ્રિકન વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં મધ્યે અચૂક દેખાય. કેળવણી માટે સંપર્ક સેતુ બનેલા અને યુગાન્ડાના એશિયન લોકો માટેના કાળા ‘એક્સપેલ’ કાયદા સામે એક વખત તો તેમણે સ્થાનિક આફ્રિકન વિદ્યાર્થીઓ માટે દેશ ન છોડવાનો ય નિર્ણય લઈ લીધેલો. એમ તેમના મારા પરના પત્ર નિર્દેશથી કહી શકું છું. દેશપરદેશમાં વસવાટ કરેલો હોવાથી, પ્રત્યેક ખંડની કલા, સંસ્કૃતિ અને લોકજીવનનાં સંવેદનજનક આચરણોથી ક્યારે ય વિમુખ થયા નહોતા. તેથી તો તેમની સર્જેલી કૃતિઓમાં ભારોભાર સંવેદનો ઝીલીને સમાવ્યાં છે. તેથી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય સભર બનીને ધન્ય બન્યું છે. ધરતીના સાદ સાથે ‘સ્વ’ના સાદ કે ‘અવસાદ’થી સર્જનકૃતિઓ સુપેરે છલકતી રહી છે.

ગુજરાતી ભાષા - પરિસ્થિતિ અને વિકાસ બાબતે તેઓ નોંધે છે : ‘શબ્દ’ દ્વારા ઘડાતી ભાષા સંપૂર્ણ બુદ્ધિયુક્ત ધ્યાનાવસ્થાની અપેક્ષા સેવે છે, કારણ એ જગાવે છે પ્રશાંતિ; એ જગાવે ક્રાંતિ. એમાં રહેલા છે એ ‘સાદંત’ છે; એમાં સહઅસ્તિત્વ છે - આદિ અને અંતનું માનવી માટે ભાષા એ પ્રાકૃતિક ઘટના છે અને એના દ્વારા અભિવ્યક્તિને પામે છે - એની અખિલાઈ; તેમ જ સમગ્ર માનવતત્ત્વ. સંસારને તેમ જ જીવનને સમજવા સારુ, ભાષા મહત્ત્વનો માર્ગ છે. માતાને દ્રોહ થઈ શકે, તો માતૃભાષાને કરી શકાય. કોઈ પણ ભાષાના ગૌરવને હાનિ પહોંચાડવાનો અધિકાર નથી. માતૃભાષા શસ્ત્ર છે તો શાસ્ત્ર પણ છે. માતૃભાષા દ્વારા કુળ, કુટુંબ, સમાજ કે રાષ્ટ્ર કે પછી આંતરરાષ્ટ્રીય બળોનું સંકલન શક્ય બને છે. (“અસ્મિતા”)

આમ વ્યવસાયે એક આદર્શ શિક્ષક રૂપે તેઓ જ્ઞાન અને કેળવણીના ઉન્નત ગુરુપદે બિરાજ્યા છે તો આ વિદ્વાન સારસ્વત પુરુષે સાહિત્યસર્જક તરીકે ય શિક્ષણ, સમાજ, સંસ્કૃતિ, ધર્મની સાથે સાથે સાહિત્યના પ્રત્યેક વિષયમાં પ્રચુર માત્રામાં લખ્યું છે. વિદ્વતા, વિવેચન અને વ્યવસાય તેમ જ સારસ્વત જીવન તેમના જીવનમાં એકમેકના પર્યાય બની ગયા હતા. બાલશિક્ષણ, યુવાશિક્ષણ અને પ્રૌઢશિક્ષણનું ઉમદા કાર્ય પણ કર્યું હતું. 'પેરેન્ટલ પબ્લિક સ્કૂલ'ના આચાર્ય પદે રહી કંઈ કેટલા ય આદિવાસી આફ્રિકનોના આશ્રયદાતા અને જ્ઞાનદાતા ય બની ગયેલા.

તેમની સાહિત્યસાધના લગભગ ચાલીસ વર્ષથી પણ વધારે વર્ષ, અવિરત, ચાલતી રહી. ચિંતનાત્મક લેખો અને સંવેદનશીલ કવિ તરીકે પ્રચલિત થયેલા વ્યાસ સાહેબે 'પરિવેશ', 'સંકેત', 'સંનિવેશ', 'પ્રસ્પંદ', 'પદરવ', 'તરંગ' (બાળકાવ્યો) જેવા કાવ્યસંગ્રહો ગુજરાતીમાં આપ્યા છે. તો 'The Breaking Barriers' જેવા અંગ્રેજીમાં પણ કાવ્યસંગ્રહ આપ્યા છે. ઉપરાંત, 'મેળાનાં પંખી' (૧૯૪૫થી ૧૯૬૦ સુધી) વાર્તાસંગ્રહ, 'દરિયાની પાંપણમાં સૂરજ પલકે' (બીજો કાવ્યસંગ્રહ), વળી, 'આ પાર પેલે પાર' (નવલકથા - ૧૯૫૯-૬૦માં "આફ્રિકા સમાચાર"માં હપ્તાવાર પ્રગટ થયેલી.) 'માનવ, સંસ્કૃતિ અને ધર્મ' (સંપાદન), 'The Silent Thunder' (સંપાદન), 'અમર દાર્શનિકો' (તત્ત્વજ્ઞાન), 'ખારો સમદર મીઠાં વારિ', 'અસીમને ઓવારે' (નિબંધસંગ્રહો); કુમાર કુમારિકા માટે ઈતિહાસદર્શન કરાવતું પુસ્તક - 'મંદારની પરકમ્મા' તો ગુજરાત રાજ્ય પારિતોષિક પુસ્તક તરીકે પ્રકાશન પામ્યું હતું. સાહસવીરો માટેનું 'સોનાં ઈંદોણી રૂપા બેડલું' પુસ્તક ખૂબ જ પંકાયું હતું. તેમણે સંપાદકીય કાર્ય પણ કર્યું હતું. 'ધરતીના ખપ્પરમાં આભ' ઉપરાંત 'નીરસલિલ નીરજલ જૂલે'માં દ્વારાકાદાસનથવાણીનાં તમામ અપ્રસિદ્ધ લખાણોને ગંથસ્થ કરેલાં. આ ઉપરાંત 'સૂર્ય સુરધેનુનો સહકાર', 'આભ ધરા દરિયાનો ચહેરો', 'આફ્રિકાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ' (સહસંપાદન બળવંત નાયક સાથે), 'વિધની શ્રેષ્ઠ સાહસકથાઓ' (સહસંપાદન); "ગુજરાત સમાચાર"નો એક દિવાળીઅંક તથા "સવિતા" માસિકના તંત્રી સેવંતીલાલ શાહના આગ્રહથી ૧૯૬૦-૬૧માં 'આફ્રિકા અંક'નું સંપાદનકામ પણ કરેલું. 'નિર્જર', 'પ્રરોહ', 'અરુણ' તથા 'કવિતા - સૂર્યનો અંકુર' સરીખા વિવેચનસંગ્રહો; 'સાહસિકોની સ્વપ્નભૂમિ', 'અજય ભોમનાં અનુપમ ગાન', 'સૂર્યને સાગરનાં આલ્વાન' સરીખાં પુસ્તકો પણ તેમણે આપ્યાં છે. અનેક ચરિત્રો અને પ્રવચનો - પોતાના અને અન્યનાં પણ પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત કર્યાં હતાં. જિજ્ઞામાં થિયોસોફિકલ સોસાયટીના ઉપક્રમે યોજાયેલા સંમેલનમાં, પ્રથમ હરોળના વક્તા રોહિત મહેતા તથા શ્રીદેવી મહેતાનાં વ્યાખ્યાનો તેમણે લખીને પ્રગટ કર્યાં હતાં. તો વળી વડોદરામાં યોજાયેલ સાહિત્યસર્જકો અને સાહિત્યપ્રેમીઓની વચ્ચે પ્રેમાનંદ હોલમાં કવિ કલાપીના જીવનકવન પર આપેલું માહિતીપ્રચુર વ્યાખ્યાન કદી ય વિસરાય તેમ નથી.

કમ્પાલામાં બાકુડી વિસ્તારની તળેટીમાં ૧૯૫૯-૬૦ના અરસામાં, ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનમાં, વ્યક્તિવિશેષ વ્યાખ્યાનની યાદ આજે ય મને છે. ભણતાં, ભણાવતાં, રસ્તે ચાલતા, જિજ્ઞાના રેલવે પ્લેટફોર્મ પર તો મારી આફ્રિકા વિદ્યાયે (૧૯૬૦) જાતે ઉપસ્થિત રહેલા, ત્યારે તેમની વાત્સલ્ય સભર વાણી અને વ્યવહારનો હું સાક્ષી બનેલો. તેનો હૈયા આનંદ આજે ય અમને ભીંજવી નાખે છે. આવો અદ્ભુત સંપર્ક સાથ કે સાંનિધ્ય અમારા જીવનની ઉત્તમ ક્ષણો છે.

જીવનમાંથી જેવું, પ્રાકૃતિક માહોલ મધ્યેથી ઝડપેલું, માનસમાં ઝબોળાયેલું અને સાહિત્યકૃતિ રૂપે પ્રગટેલું તમામ તેમણે જગતને પ્રદાન કર્યું છે. સાધેલી સાધના સત્યથી સહેજ પણ દૂર જવી ન જોઈએ તેથી તો પ્રત્યેક કૃતિ હૃદયંગમ બને છે. અને તેમની સર્જનકૃતિઓનો ઉજાસ સર્વને સુલભ બને છે. આફ્રિકા ખંડના ભૂતળમાં દબાયેલા ઊંડા થરો મધ્યે અનેકવિધ કુદરતી બનીજો છે. તેમ ત્યાંની વિવિધ જાતિની કલા સંસ્કૃતિ પરંપરાને પોતાની સર્જન શક્તિ દ્વારા એક પછી એક પ્રગટ કરવા મથ્યા હતા. તેમની સંગતે હંમેશાં તેમના સર્જક મિત્રો, સાહિત્યપ્રેમીઓ, ઊગાતી પ્રતિભાઓ ઊભરાતી રહેતી અને સર્વને સસ્મિત આવકારતા તેમ જ પૂરતું પીઠબળ ય આપતા. અંતર ઊભરાતા સ્વરે બોલતા : 'સર્જનને કોઈ દેશ નથી તો કોઈ કાળ નથી. એ શાશ્વત અને અબાધિત છે.' તેમની સંગતે અને સાંનિધ્યે માણેલા કે પામેલા જીવનપાથેય અમારા માટે અમૂલ્ય વારસો છે.

તેમણે સર્જેલા અમૂલ્ય વારસા માટે વ્યથિત મને નોંધ લેવી ઘટે; હૈયે સાચે જ વસવસો રહ્યો છે. તેમનું સર્જન હજુ ઘણું બધું અપ્રગટ રહ્યું છે, તેના કારણોમાં ઊતરવું યોગ્ય નહીં. તે કહેતા : 'હાથ પગ અને હૈયું લઈને વતનથી દૂર નીકળ્યો હતો; પગ પણ દબતાથી મુક્યા હતા. જીવનના પ્રત્યેક પડાવે; પ્રાપ્ત સૌંદર્યોને સહજતાથી માણ્યાં છે; ક્યાંક ક્યાંક સર્જનકૃતિઓ સર્જીને ઘણું જાણ્યું અને માણ્યું છે.'

ત્રણ દાયકા પહેલાં, લંડનના એક મેળાવડામાં, સાહિત્યકાર ત્રિપુટી : (ડાબેથી) બળવંત નાયક, ડાહ્યાભાઈ પટેલ અને ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસ

ટૂંકી વાર્તા એટલે શબ્દો દ્વારા જીવનના અંતરંગ દર્શાવતી વાર્તાઓની કલા. ઘટનાપ્રધાન વાર્તાઓની પાત્રસૃષ્ટિ રચતા. 'પગલાંની લિપિ' વાર્તામાં વાસ્તવિકતા કેટલી કઠોર છતાં સત્ય છે. અહીં સર્જક પોતે મૂક સાક્ષી બને છે અને રચાઈ જાય છે વાર્તા. ક્યારેક સંઘર્ષ અને નગ્ન વાસ્તવિકતા મધ્યે વાર્તા સર્જાય છે. રંગભેદ સાથે પાત્રની વલણ - વૃત્તિ દર્શાવે છે અને માનવનો અંતરઆત્મા ઘૂંઘવતા અવાજ રૂપે દર્શાવે છે. 'યુથેનેસિયા' વાર્તા તો વાર્તાકલામાં શિરમોરે સમી છે. એક અદ્ભુત વાર્તા! કલમ કસબીએ કલમ દ્વારા કલાનો કસબ સર્જી બતાવ્યો છે. મૃત્યુ મુખે સૂતેલાના આલાપો, કટાક્ષો દર્દથી દબાયેલો સ્વર અસંબંધ રીતે વર્ણવ્યા છે. ભલે ઘટના સૂક્ષ્મ છે. છતાં કેવું કઠોર કરુણાભર્યું જીવન ... ? ઝેર ઘોળીને મૃત્યુશરણ કે ઘેનમાં મૃત્યુ ? પણ ... એ (પાત્ર) મૃત્યુમાં ક્યાં માને છે ? ગામિણ આફ્રિકન જીવન રીતિ નીતિ વિષયક વાર્તાઓ ઘણી રચી છે. ('દરિયાની પાંપણમાં સૂરજ પલકે') નિબંધો તો નિબંધ રીતે લખ્યા છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને મનનના નિયોડ પ્રત્યેક નિબંધમાં ઠાલવ્યા છે. 'નદી તટની પગદંડી' નિબંધ સુંદર ભાવવાહી સ્મૃતિનિબંધ છે. બાલ્યકાળમાં અનુભવેલી નિર્દોષ અને નિર્મળ અનુભૂતિઓથી વર્તમાન જીવનમાં આવી પડતી આપત્તિઓ સહજભાવે સહન કરવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. પચાસ વર્ષ પૂર્વેનું ગામને ગોંદરે નદીકિનારે બેઠાં બેઠાં સ્મૃતિઓમાં ખોવાતા જતાં લખાયેલો નિબંધ પ્રત્યેક વાંચકને તેમના ભાષાવૈભવ અને સર્જકવૃત્તિને દર્શાવી જાય છે. તેમાં જન્મ, અંધકાર, અસ્તિત્વ, ત્રણ ભુવન, જીવનથી માંડી બ્રહ્માંડ સુધીનો ઉલ્લેખ આવે છે અને કહે છે. હું નદી કિનારે બેઠો છું. છેલ્લી ચિંતા ... ? સ્મશાનની તેજશિખા માગતી. આકૃતિનું આબેહૂબ વર્ણન છે. તેઓ નોંધે છે : જ્યાં સુધી આ દૃશ્યો ચૈતન્યસભર રહેશે; હું મધુર સ્મૃતિઓથી પાવન થતો રહીશ. જીવનવિકાસની પળોને ચરમ તૃપ્તિમાં ઝબકોળાતો અનુભવતો રહીશ. સ્મૃતિની એ નદીને કાંઠે 'દ્રવિણ' ત્વમેવ' કરતો ગુંજતો રહીશ. આવી કૃતિઓ જવલ્લે જ જોવા માણવા મળે. સ્મૃતિના તીર્થે તીર્થ આ તો છે મારી ય પરકમ્મા ... !

તેમની સર્જન શક્તિ તો કાવ્યમાં અદ્ભુત રીતે ખીલી ઊઠી છે. જીવન ભરની સાધના કવિતામાં નીચોવીને આગવી રીતે ચમકી ઊઠી છે. અમારા બળવંત નાયક સાહેબ નોંધે છે : સાચી કવિતા હૃદયસ્થળના પાતાળને વીંધાતાં આપમેળે નિર્માય છે. ... એ ઝરણું બની જાય છે અને વહી ઊઠે છે અને પછી તો સાગર જ એની અવધિ. આત્માની કલા જ્યાં સુધી ન વરી શકે ત્યાં સુધી કવિ કહેવાના આપણે અધિકારી નથી.' 'ભાનુ કવિ' રૂપે ઉન્નત સ્તરે રહી ઉજાસ ફેલાવતો રહ્યો છે.

'ચરાચલમ્' કાવ્યમાં પોતાને વર્ણવે છે. ... પલપલ થરકતી વાટ સંકોચા કરું છું ... હું જ સર્જક ચેતના ને હું વસંતી વર્ષ મેઘાવી આશા જગવે.'

‘લેમ્પ પોસ્ટની કહાણી’ કાવ્યમાં :
‘પરોઢને પારણિયે પોઢી મલકે મારી કહાણી,
દિશદિશના રવ રવ ઝંકારે સ્વાગતની તૈયારી!
અણધારી ઘટના, આખિર ઈતેજરીનો નાદ,
આ રાજમાર્ગના સ્તંભ ઉપરની ઝળઝળ

ઝળઝળ યાદ !

આજે પણ ભીજતો રહું છું. સ્થળ અને સમયથી પર સાચે જ સ્મૃતિના તીર્થે તીર્થે ... !

સાક્ષર ગુરુજન સાથે સાંપડેલ સમય પછી દેશમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે (૧૯૬૦) ગયો અને વ્યવસાય માટે ત્યાં જ સ્થિર થયો ત્યારે પત્રો દ્વારા સંપર્ક સાધતો ગયો. પત્રોમાં સચવાયેલ અને સધાયેલ સંવાદ તો એક રમ્ય સ્મૃતિ રૂપે જીવનમાં પ્રાપ્ત અદ્ભુત ખજાના સ્વરૂપે. અમારે મન મળેલાં નજરાણાં રૂપે સાચવ્યાં છે તો પ્રગટ પણ કર્યાં છે. (મારા ‘નેવેદા’ પુસ્તકમાં અને “અસ્મિતા”ના અંક ૮, ૧૯૮૬). નિતાંત કવિ, તત્ત્વજ્ઞાની, સાક્ષર, વડીલ ગુરુજન સદૈવ માનસયાત્રાના પુણ્ય તીર્થે તીર્થે રોમેરોમમાં રોમવર્ષણ કરાવતા રહ્યા છે. ૧૯૬૦માં આફ્રિકા વિદ્યાયે, જિજ્ઞાસ્ટેશને, બોલેલા શબ્દો : ‘વખત મળે, ખત લખજે; ખંતથી અભ્યાસ કરજે !’ પત્રો દ્વારા નિયમિત ભાવસંવાદ થતો રહેલો. કૌટુંબિક ખબર અંતર, અભ્યાસ, વિવાહ સંબંધી, વાંચન મનન - ચિંતન તેમ જ લેખન પરત્વે તો તેમના પોતાના મિત્રોની, સંપાદકોની, સાહિત્ય વિષયક વાતો અને જીવનમાં તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો, તેમ જ સમય સમય પર વાંચવા લાયક પુસ્તકોની સૂચિ પણ પાઠવતા રહેતા. તેઓ જણાવતા કે ‘પત્ર’ નિજ સંબંધમાં સામિધ્ય સાધવાનું અને ગત સંસ્મરણોને દ્રષ્ટિ સમક્ષ લાવી દેનારું અજોડ સાધન છે. જીવન તો સદૈવ પરિવર્તનથી પામે છે; નવા પરિવર્તનો ક્યારેક આઘાતજનક પણ લાગે તો પણ ભયભીત થવાની જરૂર નથી. જીવન બંધિયાર ન રાખતાં, પરિવર્તન ક્રમને સમજી, વિચારી તેને અનુરૂપ ક્રમ પ્રાપ્ત કરી લેવા તત્પર બનવું અને યોગ્ય પુરુષાર્થ વિકાસોન્મુખ જીવન જીવી લેવું. મનની પ્રસન્નતા જાળવી રાખવી. આખરે જીવન દુઃખપ્રધાન વધુ અને સુખપ્રધાન અલ્પ છે. દુઃખો મધ્યેથી સુખાનંદની ક્ષણો કેમ ખેંચી ન લેવી ? ગુરુ શિષ્ય ભાવના વિશે પણ પત્રોમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંયુક્ત કુટુંબ, વિભક્ત કુટુંબ, કુટુંબ કલેશ વગેરે અનેક વિષયો પર સુંદર ભાવવાહી પત્રો અમારા માટે સ્મૃતિ - મધુપર્ક રૂપે સંચવાયા છે. તેની ફોરમ ફોર્યા કરે છે; માનું છું કે એ સ્વર કે સૂર કદિ ય કાળગ્રસ્ત થશે નહીં. કારણ ... ?

આપણા મૂર્ધન્ય કવિ ઉમાશંકર જોશી ‘શબ્દ સાધના’ના સંદર્ભમાં નોંધે છે : ‘શબ્દના જુદા જુદા અર્થોનું જાગૃત મનથી વાંચન, મનન કે ચિંતન કરનાર જ શબ્દની વિલક્ષણતાનો પરિચય કરાવી શકે છે. વળી, જેમ જેમ પરિચય વધે, તેમ તેમ ચિંતકની સંવેદનશીલતા તીવ્રતાથી ઘડાતી આવે અને અંતે પરિપાકને પામે છે. માનવ મનને ઉત્તમ ચેતનાની ભૂમિકાએ લઈ જવાની શક્તિ ‘શબ્દ’માંથી પ્રગટ થતી લાગે પછી જેવી સર્જકની

ભાવયત્રી પ્રતિભા ! સર્જન પામતી કૃતિનું નિર્માણ સર્જક કરી શકે છે. સર્જકને સમજનારની પ્રતિભા પણ સર્જકની કૃતિઓના પારખુ બની શકે છે. તત્ત્વ પારખુ મેઘાવીઓ પોતાની પ્રજ્ઞા શક્તિ અને અનુભૂતિઓથી સારિષ્ઠજ્ઞાન તારવી શકે છે. ઉત્કટ અભિલાષીઓ શ્રવણ, મનન અને ચિંતનપરાયણ હોય તો તેમને ક્યારેય શબ્દસંકટ નડતાં નથી. તેઓનાં તન મન ચૈતન્યમયી મનાય છે. શબ્દસાધકને પોતાની સાધના ક્યારેય અઘરી લાગતી નથી.’ (‘શબ્દ સાધના’ લેખમાંથી)

‘ભાનુ’ની કાવ્યસૃષ્ટિની સુરભિ

તેમની પ્રત્યેક રચના ઊંડાં તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ અધ્યાત્મજ્ઞાનથી છલકતી રહી છે. અંતરનાં ઊંડાણમાં સંગોપાયેલી સંવેદનાઓને તેમણે કવિતા રચનામાં ભરપૂર રીતે મઢીને ઉત્તમ કાવ્યો રચ્યાં છે. પોતાની પ્રકૃતિવશ આત્મશાત મથામણો અને માનસ સૃષ્ટિ વચ્ચે પ્રાપ્ત જ્ઞાનને સત્ત્વના એરણે ચડાવીને અદ્વિતીય કાવ્યો ઉદ્ભવ્યાં છે. ‘સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્’ની માનસિક ભવ્યતા ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. ક્યાં ભાવના તો ક્યાંક ભાવપ્રતીકો, ક્યાંક ઉરઉલ્લાસ તો ક્યાં ભક્તિનાં કે અધ્યાત્મનાં કાવ્યો ઉદ્ભવ્યાં હશે તો ક્યાંક નાનાં મુક્તકો કે પદ્યરચનાઓમાં તેમની સર્જનશક્તિનો પરચો જોવા - માણવા મળે છે. ‘ભાનુ - કવિ’ સાહિત્યને આભલે ઉન્નત સ્તરે પ્રકાશતો મળે છે. ભાવના પ્રધાન, ઊર્મિગીતો, પ્રણય કાવ્યો, દેશ પ્રેમ કે વતન પ્રેમનાં કાવ્યો, કૌટુંબિક પ્રેમની કવિતાઓ છંદબદ્ધ હોય કે અછંદાત્મક પણ હોય - કવિતા વિવિધ રૂપે અને રંગે ભાષાવૈભવથી શણગારાયેલી સુરેખ ઉપસેલી અને ઊંચા પ્રમાણોથી સક્ષમ બનેલી લાગે છે. કાવ્યોને માણતાં હું અપૂર્વ તન્મયતાને માણતો રહ્યો છું; તો ચાલો, આપણે સૌ સાથે મળી તેમનાં કાવ્યોની માધુરી માણીએ :

‘પરિત્રાણ’ કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિમાં સાશંક રીતે કવિ પૂછે છે :

નિર્માય ના કાંચનના મૃગો કદી

ના સંભવે, એ પશુઓનીમાં

તથાપિ પત્નીવચને થઈ વશ

સંહાર યોજ્યો હતબુદ્ધિ રામે !

રઘુવંશના એકવચની રાજા રામ માનવ અવતારે આમ કેમ કરી બેઠા હશે પણ ... છેલ્લી પંક્તિમાં એ જ કવિ-હૃદય સર્વજનોને સમજાવે છે :

વિનાશ આ દુષ્કૃત્યનો યુગાન્તે

સાધુજનોનું ‘પરિત્રાણ’ અંતે !

‘ઓળા’ કાવ્યમાં રામનું ચિત્ત, નિતાંત નૈસર્ગિક નિઃસ્તબ્ધતા મધ્યે ઊઠતા ઓળા જુએ છે :

પ્રશાંત શા એ સરયુતટે સદા

અનન્ય બેઠા સિક્તા ધરે હતા

શરીરનું સ્વાસ્થ્ય ધરાવવા છતાં

અનેક દ્વંદ્વો લઈ રામ ચિત્તમાં

એ નિશામય સમયને ભૂલીને, પ્રાસંગિક - પ્રાકૃતિક રંગે દશેદશ દિશાઓમાં મધુરવેણું બ્રહ્માંડના વાગી રહ્યાં હોય તેમ વિચારે છે :

સમગ્ર બ્રહ્માંડ છે, અખંડ ઈશનું

સંહાર અને સર્જન નિત્ય પ્રક્રિયા

ના ભેદ, આનંદ, ન શોક સાચાં

તત્ત્વો ! દયે માનવને મનોભૂમિ

જે ઈશ્વરેચ્છા ધરી માનવી હૃદે

સંસાર કાર્યે પરિણામ પામે

ના અન્યનું - માહરું એમ શોચવું

નિયંતને એહનું સૌ સમર્પવું

‘આખરી ઈચ્છા પરમેશ્વરની’ - એમ માની માનવે સારાં કે નરસાં તમામ પરિણામો પરમને ચરણે જ સમર્પણ કરવાં અને ... નિશ્ચિત થઈ રહેવું.

કાવ્યરચનામાં તેઓ ક્યારેય પ્રચારક રૂપે વ્યક્ત થયા નથી, પણ પ્રસારક અવશ્ય બન્યા છે. તેથી તો તેમની રચનાની ભવ્યતા પ્રસરે છે. અને એ જ બને છે તેમની નિજાનંદની મસ્તી !

પ્રત્યેક વખતે અવનવા રહસ્યો તેમના સર્જનોમાંથી ઉપસતા લાગે છે. વારંવાર વાંચવાથી શતદલ પદની પ્રત્યેક પાંખડી ઊઘડતી હોય તેમ તેમનાં કાવ્યો વિલસતાં લાગે છે.

‘જિજ્ઞાસા’ કાવ્યમાં માટીના માણહ ... માટીનાં ઢેભાં તરીકે વર્ણવે છે

કાચી સરખી ઝૂંપડી ને કાચા એનાં ભીંતડાં

ખમશે થપાટો વસમી ક્યાં લગી હો જી ...

મળશે કડિયો કો દન ... પૂરજે જાબડાં હો જી ...

અને જો લાગશે વાર, કાચા થાશે જમીનદોસ્ત

ભસ્મ થયે, ચણાશે ફૂટડી હો જી

જીવનની દુર્દમ્ય વ્યથાઓ

આતમની ખૂલે પાંખડીઓ

મનભર કરતી સ્મિત

ગગનભરે સાંધ્ય સ્મિત !

તેમના વ્યક્તિત્વનો વ્યાપ વિસ્તૃત હતો. એથી ય વિશેષ વિસ્તાર હતો તેમની કવિતાનો વૈભવ ! હૃદયસ્થિત અભિજાત સુકુમારતા સાથે માનવીય સંવેદનાને છલોછલ છલકાવી છે - કાવ્યરચનામાં.

ઑગસ્ટ માસ આવે; ભારતનો સ્વાતંત્ર્યનો માસ ! તેના ભવ્ય યશોગાથાનો ચિરંતન ઇતિહાસ સ્મૃતિએ સળવળે.

તુજ સ્વાતંત્ર્યના ઉદ્દેશોષે

કર્યો ખાક સૌ વાદ

‘જીવો ને જીવવા દો’ના સૂત્રે

પ્રગટ્યો નવો ઉજાસ

હે પ્રિયતમ ઓગસ્ટ માસ.

‘ધૂલિ’ કાવ્યરચના પરદેશમાં રચી - ગુજરાતના નિર્માણ દિને, ૧.૫.૧૯૬૦ના રોજ :

‘વિશાળ ગુજરાત હે, સશક્ત ગુજરાત હે થી શરૂ થતા પ્રત્યેક ફકરામાં :

અખંડ ગુજરાત હે
ગુર્જરીના જયગાન
પર્વ નૂતન અભિરામ
ગજર્થો ગુર્જરીના જયગાન
તુને તવ સમૃદ્ધિને ધૂલિ શિરે
સદા ધારજે

‘ગાન’ કાવ્યમાં ફરી વાર ગાઈ ઊઠે છે :

સકલ ખલકનાં સુહૃદ જનોનાં ત્રિલોક ગાશે

ગાન,

ગાયે ગુર્જરીનાં જયગાન !

કવિના હૃદયસ્ત્રોતમાંથી ઝરણાંની સરવાણી કાવ્યરૂપે સ્ફૂરી અને જીવનના છેલ્લા ધાસ સુધી અખંડ અવિરત અટક્યા વિના વહેતી રહી. માનવજીવનને તત્ત્વજ્ઞાનની મીમાંસા સમજાવતા રહ્યા. કેટકેટલાં કાવ્યો જનજીવનને ચરણે ધર્યા; કોઈ જાણતું નથી, પણ તેઓ તો સ્વભાષાને સક્ષમ કે સબળ સાહિત્ય સામગ્રી પ્રદાન કરતા ગયા. કેટલું હૃદયંગમ પાત્ર ... ! કેટલું ઉદ્ધત સંવેદના જગવતું સાહિત્ય ... ! ક્યારેક વ્યથામાં, - જ્યાં જન્મ્યા, જ્યાં મોટા થયા ત્યાંથી નવતર સ્થળે જવા મન ના પાડે ત્યારે સહસા ગાઈ ઊઠે : ‘માયા’ કાવ્યકડી ... માણીએ :

ના ના ખપે કોઈ નવો વાસ

માયા મને આંહી અપાર લાગી

હેયે વસે શાઘત ભોમ લોકો

જંજળ આ નાની - કુટિર ભાગ્યની

તો વળી પાછા ‘વિકાસ’ કાવ્યમાં બોલી

ઊઠે :

સરસ્વતીના સંગે

અખંડચિત સ્થાપતો

રહી, વિકાસશૃંગો યે

નવાં નવાં ય શૃંગ યે

ચડ્યે જ ... ચડ્યે જ !

અને માનવપ્રકૃતિની વિશેષતા પ્રતિ અંગૂલિનિર્દેષ કરતાં કાવ્ય રચી નાખે છે ... ‘માનવપ્રકૃતિ’ કાવ્યને માણીએ :

જીવંત રસસૃષ્ટિ ... આ અખિલ એક

બ્રહ્માંડની

લલામ નવલી લીલા - લસત લોલ લાવણ્યથી

સર્જને, અચેતન જગે ક્યાં અજબ અલ્પ

દેખાય છે

વિરાટ સચરાચરે જડસચેત સૌ અદ્ભુત

છતાં મનુજ ઉરે અદીઠ હેતુ શો સંભર્યો :

કરે સતત યત્ન જે પ્રકૃતિચિત્રને લોપવા ?

પર્યાવરણમાં પ્રસરતાં પ્રદૂષણ માટે કવિની દીર્ઘદષ્ટિ કેટલી વહેલી સ્ફૂરી હતી ?

કાયા અને માયામાં ફસાયેલો માનવ પળપળ ભ્રમણભ્રાંતિમાં હોવા છતાં શાંતિ માટે પરમાત્માની પ્રતિ કૃતજ્ઞતા દાખવે છે

કાયા - એ છે કારમા કંપ

નથી હેયે વળતો જંપ

જગદોડ મધ્યે

મહેનત કરી માથાફોડ

પળમાં પલટાય રૂપરંગ

સૃષ્ટિ શોભા અનુપમ

પડી પીડા પળમાં ટળી

નવનિધિ મળે પ્રભુની

સંવાર્યાં સજાવ્યા આપી શાંતિ.

તેમની પાંત્રીસથી ચાળીસ વર્ષની ઉંમર સુધી રચેલાં કેટલાંક (૧૯૫૭ - ૧૯૬૩) કાવ્યોનો સંપૂર્ણ ‘પદરવ’ (કદાચ, મારી પાસેની નકલને કાળજવર લાગેલો અને તેના આગળપાછળનાં કેટલાંક પાનાં સચવાયેલાં) કાવ્યોની સુરભિનો અહીં રસથાળ ધર્યો છે.

‘ - તમે નથી - ’

છેલ્લે પિતૃસ્મૃતિરૂપે લખેલ અર્ધરૂપી ‘અલવિદ્યા’ કાવ્યમાં પિતાપ્રેમ કેટલો હૃદયવિદારક બને છે ?

પરદેશ જતા પુત્રને વિદાય આપતાં ‘આવજે’ કહેવા આવેલા પિતા, વર્ષો પછી પરદેશથી પાછો આવતા ‘આવ !’ કહેવા રહ્યા નહોતા. આ જગે તેની પુત્રવ્યથા પોતે વર્ણવી છે. માણીએ :

આ જ સ્થાને, વિદાય વેળાએ ...

મળ્યા હતાં કે, સ્વજનો સુહૃદયગણ

હિતેચ્છુઓ, માતાપિતા પ્રિયંકર

વિદાય દેવા પરદેશ ખેડતા

સમૃદ્ધિને કીર્તિની સિદ્ધિવાંછના

છેલ્લે વર્ણવે છે :

આ જ સ્થાને, સત્કાર વેળાએ ...

મળ્યાં તાં કે સ્વજનો સુહૃદ

હિતેચ્છુઓ, માતાપિતા પ્રિયંકર

ને કોઈ તો કોઈકના ય સ્નેહીને

સત્કારવાને ...

કિન્તુ પિતા એ સહુ મધ્યે હતા

દષ્ટિ કરી, શૂન્ય નિહાળતાં બધુ

વકાસતા મોં અહીં ઊતરી રહ્યા.

પિતા હ્યાં - અમ છાંય રૂપ

જાણ્યો નહીં એ દિનને વિદાયનો

અમે

કે આખરી દર્શનનો તમારા.

આવી હશે જીવનપાનખર જ્ઞતુ !

- તમે નથી -

કિન્તુ તમારી વાણી આ અંતરી

શાઘત શુદ્ધ રે’શે ! એ વાણીથી ...

શાંતિ સહુ જીવનની મળી છે

ઝાંખી ખરા સત્યતણી થઈ છે

ને ત્યારથી -

અમોઘ શ્રદ્ધા હૃદયે ભરી છે

નવી દિશા જીવનને વરી છે.

એમણે રચેલાં કાવ્યોમાં ઉન્નત આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સદૈવ નીતરે છે. સાથે ભળે છે નિતાંત નૈસર્ગિક સૌંદર્યો પણ. આ પુસ્તકમાં ઠેર ઠેર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અધ્યાત્મજ્ઞાન અને ઉર ઉલ્લાસ સભર કાવ્યસુરભિ ય પ્રસરતી રહી છે. તેની મોહક ભ્રમણામાં મૌન બનીને નિઃસ્તબ્ધ નીરવતામાં આનંદની હેલી ઊભરાતી રહી છે. તન્મયતાને માણું છું. ... અને, તમે સૌ પણ મારી જેમ જ ...

સર, પ્રૌઢતાની પાળે પહોંચતા વેંત જ, જીવનના પાનખરે પ્રભુ દ્વારે પહોંચી ગયા. પાછળ મૂકી ગયા આંસુ સારતા સ્વજનો, કુટુંબીજનો, પ્યારા વિદ્યાર્થીઓ, અને સાહિત્યપ્રેમીઓ ... ! સપ્ટેમ્બર માસ આવે અને તેમની સ્મૃતિ સળવળી ઊઠે; સપ્ત અંબરને પાર પહોંચેલા વિદ્યાગુરુની સ્મૃતિઓથી ... !

‘ભૂલ્યો તું મને ?’ પ્રત્યુત્તર આપવા કરતાં મૌન મને ઊભો હું સંબોધું શું ? સ્મૃતિદેહે ત્યાં જ છે. આપ વસો છો વિશુદ્ધ આત્મા રૂપે ... ! ‘હૃદયોસ્થો જનાર્દન’ - કહે છે જનાર્દનનો વાસ હૃદયમાં જ હોય.

ક્ષણઅપિ સજ્જન સંગતિ રે કા

ભવતિ ભવાર્ણવ તરણે નૌકા !

(સજ્જન સંગતની ક્ષણ માત્ર ... ભવ જળ તરવા માટે નૌકા મળી ગણાય.)

મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’કૃત ‘સૂનો કલરવનો દેશ’માંથી આ ટાંકવાની રજા લઉં છું : ‘સાહિત્ય સાધના છે. શારદા ભગવતી માતા છે. એ આપણી રસવતી ભોગસામગ્રી નથી. એ ઉપાસ્ય સ્વરૂપ છે, એ વાત ફરી ફરીને કરવી જ પડશે. દરેક ઉપાસનાનું સ્થૂળ કીર્તિધન વાહ ... વાહ રૂપી ફળ માટે. શીરા માટે શ્રાવક થવાની આ ક્ષેત્રમાં જરૂર નથી. એ તો મુખ્યત્વે સ્વાન્તઃ સુખાય છે. એની મસ્તી આત્મતૃપ્તિ. કૃતાર્થતા તે જ તેનાં શ્રેષ્ઠ ફળ. એ ન મળે તો પણ રીઝવા અને ખુશ થવા જેવું નથી. બાહ્ય આળપંપાળ તો આવશે ને જશે. તેનો હરખ કે શોક કરવા, આ મસ્તી પામેલો માણસ નહીં બેસે તેને તો અનેક કાળથી માનવચિત વૈવિધ્યપૂર્ણ મહિમા પ્રગટ કરી રહ્યું છે તેના એકાદ પાસાનું સાચું દર્શન થાય તે જ મૂળ આનંદની સામગ્રી થઈ પડે છે.’

સરનું જીવનપાત્ર ઉત્તમ લક્ષણોથી છલકાઈ ગયું હશે તો નિચિત્તે એ તેમને અવ્યય પદે પહોંચાડી દીધા હશે. તેમના વિશાળ વૈભવ વારસા માટે તેમની વિસ્તૃત ચેતીવિસ્તાર યાત્રામાં મંદારમાળાના મણકા રૂપ બનેલા સૌનો સુપેરે આનંદ વ્યક્ત કરીએ. ... !

[24 Fernbank Avenue, Sudbury Hill, WEMBLEY, Middlesex HA0 2TR, U.K.]

સદાબહાર કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ

○ નિરંજના દેસાઈ

કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલને યાદ કરવા હોય તો તેમનાં પ્રણયનાં, પ્રેમ-સૌન્દર્યનાં ગીતોનો આનંદ માણવો. પરંતુ છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી ડાહ્યાભાઈ સત્યેશ્વર ગાંધીબાપુની ગાથા ગૂંથતા હતા :

ગાંધીજીને સદા સ્મરીને કવન મધુરાં ગાઉં છું,
હરિજનોનાં દર્શન કરીને પૂરણ પાવન થાઉં છું.

કવિ ગાંધીજીનાં જીવનકાર્ય ને ગાંધી વિચારધારાના ઊંડા અભ્યાસુ હતા. ગાંધીજીને જે રીતે સમજ્યા હતા, જે વાચન તથા વિચારો પચાવ્યા હતા તે રીતે તેમણે ગાંધીજીને શબ્દ મઢ્યા ને તે એક કે બે પુસ્તકોમાં નહીં, પરંતુ ૧૪ કે તેથી વિશેષ દળદાર પુસ્તકોમાં ગાંધીબાપુનાં અનેક પાસાંઓને આગવી રીતે તેમણે ગાંધીકવનમાં ઝીલ્યાં છે. ‘મોહન ભક્તિપદાવલિ’ (૧૯૮૧)નાં ગીતો ને ભજનો હૃદયયની ઊંડી લાગણીમાંથી લાક્ષણિક કાવ્યબાનીમાંથી નીતર્યાં છે. આ ભક્તિપદાવલિમાંથી ડાહ્યાભાઈને અત્યંત ગમતું એવું એક પદ, જેમાં માનવજીવનને માટીનાં માટલાંરૂપે નિરુપવામાં આવ્યાં છે અને એ માટલાં ઘડનાર છે ડાહ્યાભાઈનો મોહન-પ્રભુ-ગાંધીજી. પદ છે :

માટીનાં માટલાં કીધાં હો પરભુ મારા ...
વિધવિધ રંગરૂપ દીધાં હો પરભુ મારા ...

આ પદાવલિમાંનું બીજું પદ છે :

મોહન તારી નયન કટારી ઉરમાં એવી એવી વાગી રે,
‘દિનેશ’ પ્યારી દરદની મારી ભર નિંદરથી જાગી રે.

કવિ ખૂબ ભાવવિભોર થઈ આ પદ ગાતા. ડાહ્યાભાઈ પ્રેમના, સૌંદર્યના, પ્રણયરસના કવિ હતા. તેમનાં ભક્તિકાવ્યોમાં પણ લક્ષણ અભિવ્યક્તિ સાથે શૃંગાર રસ છતો થાય છે, જાણે નરસિંહ - મીરાંની પ્રેમલક્ષણ ભક્તિનો ભાવ તેમને લાઘ્યો હતો - સત્યેશ્વર બાપુમાં.

‘હેરો વિમેન્સ એસોસિયેશન’ સંસ્થાના કાર્યક્રમોમાં ડાહ્યાભાઈ આવતા. ખાસ કરીને સાહિત્યને લગતા કે નારી વિષયક કાર્યક્રમો અને સભાઓમાં અચૂક આવતા. સ્વામી સત્યામિત્રાનંદજીના અધ્યક્ષપદે યોજાયેલ કવિ સંમેલનમાં, તો વળી ‘ચિનગારી’ - સર્વભાષી બહેનોનાં કવિસંમેલનમાં લડાણ માણવા ને બીરદાવવા આવ્યા હોય. ૨૦૦૦માં સંસ્થાની રજતજયંતી ઉત્સવમાં બહેનોનાં કાવ્યો, ગીતોથી આનંદવિભોર થઈ શાબાશી આપી હતી. આમ અમારી બહેનો પણ કવિ ડાહ્યાભાઈથી પરિચિત ને તેથી અમારી બહેનો દ્વારા ઉપર્યુક્ત જણાવેલ બે પદોની ભાવભરી અંજલિ કવિને.

ડાહ્યાભાઈને યાદ કરતાં મારી સ્મરણકેડી ભૂતકાળમાં કમ્પાલા - યુગાન્ડા પહોંચે છે, ને એ કેડીનું અનુસંધાન મળે છે અહીં બ્રિટનમાં - લંડનમાં. હું બાલ્યકાળથી આજ પર્યન્ત કવિના જીવનની સાક્ષી છું. ડાહ્યાભાઈ પણ કમ્પાલા - યુગાન્ડાના. મારી બા કમ્પાલામાં શિક્ષિકા. મારું શાળાજીવન ત્યાં વીત્યું હતું. આમ અમારી ઓળખાણ ઘણી જૂની. ત્યારે, મુગ્ધતાથી, દેશદાઝનાં ગાન, વતન-પ્રેમનાં ગીતો અભિનય સહિત, ઉલ્લાસે, જુસ્સાભેર અમે વિદ્યાર્થીઓ - વિદ્યાર્થિનીઓ ગાતાં. અનેક મેળાવડા યોજતા, જેમાં મને યાદ આવે છે એક ગીત :

જય જય હિંદ, વિજય હો હિંદ!
જગ ઉદાને તુમ અરવિંદ! (ગુજરાતી - હિંદીમાં)

અમે રજૂ કર્યું હતું. પાછળ પડદા પર અખંડ ભારતનો ચીતરેલો મોટો નકશો ને વચ્ચે ખડી છે ભારતમાતા તરીકે એક બાળા. એ શૌર્યગીત અનેક વાર રજૂ કર્યું હશે, પરંતુ ત્યારે ખબર નહોતી કે:

‘ધન્ય કૃતાર્થ ‘દિનેશ’ પ્રકાશે, ભારત ઉજ્જવળ કરો વિદ્યાતા - જય હિંદ !’ના કવિ - ‘દિનેશ’ તખલ્લુસધારી તે જ ડાહ્યાભાઈ કવિ હતા. (૫૫-૬૦ વર્ષો પૂર્વે !)

વળી, બીજું એક ગીત તે વખતે ખૂબ જાણીતું હતું, તે :
જાને જા મારે દેશ પવનદેવ ! જાને તું મારે દેશ !
કહેજે બેટડો આવે દેશ પવનદેવ જાને તું મારે દેશ !

આ ગીતનો મસ્ત કવિ આજે એ જ પવનદેવની પાંખે બેસી કોઈ અગમ્ય દેશે ઊડી ગયો.

ત્યાર બાદ, વર્ષો પછી કાંલેજનો અભ્યાસ પૂરો કરી શિક્ષિકા તરીકે ફરી હું કમ્પાલા આવી, ત્યારે જૂનાં સ્મરણો તાજાં થયાં ને કડીઓ ફરી સંઘાઈ. ડાહ્યાભાઈ તે વખતે “જાગૃતિ” નામનું માસિક પ્રકાશિત કરતા. ખબર પડી કે હું લખું એટલે કાવ્યો મોકલવા નિમંત્રણ આપ્યું. “આ જન્મભૂમિ માહૂરી” (આવતા રે’જો) એ મારું કાવ્ય “જાગૃતિ”માં પ્રથમ પાને પ્રગટ થયું. ત્યાર બાદ, બીજાં કાવ્યો પણ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કવિ ડાહ્યાભાઈ સાલસ સ્વભાવના. ખાસ કરીને કોઈ

કશુંક લખે તો એ જરૂરથી પ્રોત્સાહન આપે ને ‘વાહ !’, એમની આગવી લઢણે કહે. ડાહ્યાભાઈનો આ સ્વભાવ આજ પર્યન્ત રહ્યો હતો. એટલે સુધી કે અઠવાડિયામાં એકાદ વાર તો ફોન કરી પોતાની કૃતિ સૂણાવે, પરંતુ ચાલો, હવે સંભળાવો, નવું શું લખાય છે ?’ એમ આપણને પ્રેરે. ડાહ્યાભાઈએ અનેક સંસ્થાઓ અને બેઠકોની સ્થાપના કરી હતી. તેમાંની એક વિશિષ્ટ, સાહિત્ય ગોષ્ઠિની બેઠક, જે દર શુક્રવારે બપોરે નિયમિત મળતી તે ‘કાંફી - કલબ’ - શુકસભા. ડાહ્યાભાઈ તેના પ્રેરકબળ ને સૂત્રધાર. અહીં કવિઓ, લેખકો ઉપરાંત ગમ્મતગોષ્ઠિનું વાતાવરણ જામતું કાંફી ને કેકની મહેફિલ સાથે. (તેથી કાંફી કલબ નામ). ડાહ્યાભાઈ સહુને કોઈને કોઈ કૃતિ લાવવા ને રજૂ કરવાનો આગ્રહ રાખતા. કેટલીક વાર અન્ય કવિ કે લેખકની કૃતિ પણ કોઈ રજૂ કરે. પરંતુ ડાહ્યાભાઈની પ્રેમભરી શરત એ કે :

પ્રથમ સૂણો મારી કવિતા, ગાંધીજીની અમર વારતા,
પૂતળી-નંદનની આ ગાથા, કસ્તૂરીકંથ તણી કથા

આમ તેમના ગાંધીગાનના સ્વર્ગીય આનંદમાં મસ્ત બની ડાહ્યાભાઈ રાચતા અને સહુને સહભાગી બનાવતા. પાનાંઓ ભરીને છંદોબદ્ધ રચનાઓ ડાહ્યાભાઈ રજૂ કરતા (આ રીતે હરરોજ કેટલું મનન ને લેખન કરતા હશે ?).

ડાહ્યાભાઈ આશાભાઈ પટેલ

ડાહ્યાભાઈ મૂળે સૌન્દર્ય ને પ્રણયના કવિ, એટલે એમનાં ગાંધીગાનમાં પણ પ્રણયરસ પીરસાયો હોય, ને શૃંગારરસ ઊંકિયાં કરે ત્યારે અમે કેટલીક એવી પંક્તિઓ પર હસતાં ને કેટલાક શબ્દો પર ગમ્મત કરતાં. ત્યાર બાદ, ‘ચાલો, શું લાવ્યા છો? કંઈ નવું લખ્યું છે?’ કહી સર્વ પાસે ઉઘરાણી કરતા ને ઉત્સાહભેર ‘વાહ ! વાહ !’ કહી બીરદાવતા. આ એક અનોખી પ્રવૃત્તિ હતી, જેમાં સહુ કોઈ જોડાતાં, આનંદ માણતાં ને ડાહ્યાભાઈ સહુને પોરસાવતા. વળી મોજમાં આવી જઈ પોતાની કવિતા પર સ્વયં વારી જઈ ડાહ્યાભાઈ કહેતા : ‘વાહ ! કહેવું પડે ડાહ્યાનું ! ખેડૂતનો દીકરો સાહિત્યકાર બન્યો ને ઓહોહો ! કેટલું બધું લખ્યું !’ ને હાવભાવ સહિત, ‘વાહ ! કવિ, વાહ !’ કહે ને સ્વભાવિક રીતે, વિનમ્રભાવે કહે કે ગાંધીજીની યશકીર્તિ ગાનારો હું ચંદ બારોટ છું. આવા સરળ ને આનંદી હતા ડાહ્યાભાઈ કવિ. અહીં કવિ હસમુખ પાઠકની એક અભિવ્યક્તિ યાદ આવે છે :

આટલાં ફૂલો નીચે ને આટલો લાંબો સમય

ગાંધી કદી સૂતા નથી -

એવું જ ડાહ્યાભાઈ માટે કહ્યું કે આટલાં ને આવડાં, ગાંધીકવન કોઈએ ગાયાં નથી - હજી સુધી. શુક્રવાર આવશે ને ડાહ્યાભાઈ અચૂક યાદ આવશે. વિશેષ તો સૂની સૂની થશે તેમના વિશ કૌફી કલબ - શુકસભા.

નિખાલસતાથી ભર્યાભર્યા સાહિત્યજન, કવિ ડાહ્યાભાઈની વિદ્યાયથી માત્ર ડાયસ્પોરિક સાહિત્યને જ નહીં, પરંતુ બૃહદ્ ગુજરાતના સાહિત્યને ભારે ખોટ પડી છે. આવા એક ઉચ્ચ કક્ષાના સાહિત્યસર્જક, સાહિત્યોપાસક ને સાહિત્યપ્રેમી સહૃદયી મુરબ્બીને ઉખાભરી અંજલિ :

વાગોળીશું કવન - કવિતા હર્ષ - ઉલ્લાસ સાથે

સંભારીશું સુરભિત - સ્મૃતિ અંતરે આવરી જે

ને કહીશ કે :

આવતા રે 'જો - કોક દિ તમે

હળવે ડગે આવતા રે 'જો !

સાચે જ સૂક્ષ્મરૂપે ને તેમના અઢળક સાહિત્ય-ગંથો થકી કવિ ડાહ્યાભાઈ આપણી વચ્ચે હરહંમેશ છે.

[60 Wilson Gardens, WEST HARROW, Middlesex HA1 4DZ, U.K.]

શિષ્ટ કવિજીવન

૦૨. કા. ભટ્ટ

૧૯૬૫માં હું નોકરીની શોધમાં હતો ત્યારે મારા શિક્ષક મિત્ર હ.પુ. જોશી મને ડાહ્યાભાઈને મળવાને લઈ ગયા હતા. ત્યાર પછી ૧૯૮૫ આસપાસ મેં તેમને જોયા. એ વેળા મેં કવિને કહ્યું હતું : 'હિન્દુસ્તાનમાં હિંસા વધી રહી છે.' એ સાંભળીને એમના ખાદીધારી લેખકમિત્ર છંછેડાયા. ગાંધીવર્તુલમાં મારી સામે ઝુંબેશ ચાલુ થઈ. એમણે અહીંના લેખકોની વાર્તાઓનો સંગ્રહ છપાવ્યો તેમાં મારી વાર્તા લઈ શકાઈ ન હતી. મેં ગાંધીજીને ભગવાન બનાવવા સામે જાહેરમાં વાંધો લીધો. મારી 'રુચિરાગીતા'ની પ્રસ્તાવના લખી આપવા માટે પણ કવિ સંમત થયા ન હતા.

વસાહતી લેખકોની પ્રથમ પંક્તિમાં ડાહ્યાભાઈનું સ્થાન આગળ જ રહેશે. ડાહ્યાભાઈ ડાયરાના દરબાર હતા. લેખકો બે પ્રકારના જોવા મળે છે : જનસંપર્ક કરનારા અને પોતાનો ડાયરો રચનારા. જ્યારે બીજા પ્રકારના લેખકો એકાંતવાસી અને લોકોથી દૂર રહેવામાં માનતા હોય છે. હમણાં જેમને નોબેલ પુરસ્કાર મળ્યો એ અંગ્રેજ મહિલા લેખકના ઘર આગળ લોકો ટોળે વળ્યા ત્યારે તેમની જીભે એક સાદી અંગ્રેજી ગાળ આવી હતી ! એમ અહીંના એક રાષ્ટ્રીય દૈનિકે જણાવ્યું છે. કોઈની પ્રશંસા કલાકો સુધી થાય એ મને પૂર્વી રસમને પશ્ચિમમાં લાવવા જેવું લાગે છે. એટલે એમના કવિદરબારમાં મારી ગેરહાજરી રહેતી.

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સૈમ્યૂઅલ્ જૉન્સનના મિત્ર બોઝવલ્નું સ્થાન છે તે ડાહ્યાભાઈના લેખનમાં વલ્લભ નાંઠા લઈ શકે તેમ છે. છતાં ભાવુક રસદર્શન સાથે કેટલીક ક્ષતિઓ પણ અવશ્ય બતાવવી જોઈએ. દા.ત. એમની ગાંધીપૂજનની સંસ્કૃત ચોપડીમાં ભગવદ્ગીતાનો એક આખો શ્લોક માત્ર એક જ શબ્દના ફેરફાર સાથે મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તાવનામાં કે બીજે ક્યાં ય ગીતાશ્લોક સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. હું વેદવ્યાસના કૌપી રાઈટ્સનો વારસદાર નથી ! છતાં આ ક્ષતિ જ ગણાય. જાણી જોઈને ખીચડીમાં કાંકરી રહેવા દેતી વહુનાં બહુ વખાણ થતાં નથી !

ડાહ્યાભાઈની આદર્શમૂર્તિ ગાંધીજી જ હતા. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. વસાહતી લેખકોનો ઈતિહાસ રચાશે ત્યારે ડાહ્યાભાઈ નક્ષત્રમંડલમાં ચંદ્રની જેમ શોભી ઊઠશે. એમાં શંકા નથી. એમના મહાકાવ્યનું ઉચિત મૂલ્યાંકન કરવા માટે સમય અને ધીરજ જોઈએ. કવિ સિદ્ધહસ્ત ઇંદ્રશાસ્ત્રી હતા. એમના સાહિત્યમાં સર્જકને ઐબ અપાવે એવી વિવિધતા છે. ઉમાશંકરે એમને માટે કહ્યું છે : 'Quantity ઘણી; quality ઓછી છે.' જો કે હું એ સાથે સંમત થતો નથી. ડાહ્યાભાઈએ

શ્રદ્ધા અને ખંતથી જીવનભર સાહિત્યસાધના કરી છે. મા શારદા પોતાના આવા ખંતીલા પુત્રની અવગણના કરે એવું બને જ નહીં. ડાહ્યાભાઈનું લેખન ચિરકાલીન સ્મૃતિને પાત્ર છે.

દરજીનો દીકરો

સ્વ. ડાહ્યાભાઈએ એક વાર કહ્યું હતું : 'હું સાવ કણબીમાંથી આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું.' ગુજરાતી સાહિત્યના સાક્ષરયુગમાં નાગર નાતની એકાધિકતા [monopoly] હતી એ એક ઐતિહાસિક તથ્ય છે. ૧૯૩૭માં એક અરજદારને કહેવામાં આવ્યું હતું : 'જૂનાગઢના નવાબ સાહેબની નોકરી કરવા માટે નાગરની નાતમાં જન્મ લેવો પડશે !' વલ્લભ નાંઠાની પકડ દાદ માગે તેવી છે. લેખકમાંથી વિવેચક થવાનું ચિહ્ન વલ્લભદાસની કલમ બતાવે છે. એ સતત અને કઠોર પરિશ્રમનું પરિણામ છે. આનંદ અને આશ્ચર્ય એ છે કે વલ્લભ નાંઠા ગુજરાતમાં રહીને, વિદ્યાપીઠ ધોરણે ગુજરાતી શીખ્યા નથી. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ડૉ. સેમ્યૂઅલ્ જૉન્સનના જીવન અને લેખનનો શાખામૂલ પરિચય આપનાર તેમના સાથી બૉઝવલ્ હતા. તેની પ્રખ્યાત ડાયરી વગર જૉન્સનનું બહુરંગી જીવન કદાચ અજ્ઞાત રહ્યું હોત. વસાહતી લેખકો અને તેમના સાહિત્યનો સમગ્ર પરિચય કરાવતું આકારગંથ(encyclopaedic)રૂપ કાર્ય વલ્લભ નાંઠા કરી શકે તેમ છે. આપ બળે તૈયાર થયેલો દરજીનો દીકરો બ્રાહ્મણને શરમ આવે એવું ગુજરાતી લખે છે. ઉપરાંત, એને બ્રાહ્મણ સામે ઝેર ઓકવામાં રસ નથી ! દલિતસાહિત્યને નામે ઉજળિયાત વર્ગ સામે ઝેરની પિચકારી મારનારા ગુજરાતમાં વધી રહ્યા છે. ભા.જ.પ.ના વિકાસમાં ફાળો આપનારા બ્રાહ્મણોને નરેન્દ્ર મોદીએ વીણી વીણીને ફેંકી દીધા છે. એક અકસ્માત નથી; એક વ્યવસ્થિત ચાલ છે. બ્રાહ્મણની મદદથી પૈસાદાર થયેલા ગર્વથી છકી ગયા છે. પોતાના વૂંટાયેલા અધિકારો પાછા મેળવવા માટે બ્રાહ્મણોએ પોતાના લોહીનું બલિદાન આપવું પડશે. સામ્યવાદીઓને રવાડે ચડેલા દલિતો ભીંત ભૂલ્યા છે.

શ્રોતા વક્તા બને અને વક્તા શ્રોતા બને એ સ્વાભાવિક ક્રમ છે. પોતાનું જ ગાણું ચલાવનારા તે સ્વીકારતા નથી ! કેટલાકને પારકે ડાયરે કસુંબો પીવાની ટેવ હોતી નથી. તેઓ પોતાને ડાયરે ઘોળાયેલો કસુંબો જ પીએ છે. સાહિત્યને જ્ઞાતિવાદ અને પક્ષાપક્ષીથી દૂર રાખવાના સંપ્રજ્ઞાત [conscious] યત્નો થવા જોઈએ. આપવડાઈ અને ખુશામત વચ્ચેની સાંકડી કેડીએ ચાલીને જ સર્જક પોતાની પ્રતિભાને ઊંચે બેસણે રાખી શકે. લેખન અને કવન એ પૂજા છે, ઈબાદત છે. તે નિષ્ઠાથી અવશ્ય ફળે છે. લેખક અક્ષરદેહનો વારસો મૂકી જાય છે. જીવતાં મૂલ્યાંકન અને મર્યા પછી સ્મરણ એ જ લેખકની મરણમૂડી હોય છે. લેખકો ઝગડે તો જ શોભે છે ! વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વબોધ : - એ લેખનનું પ્રધાનસૂત્ર છે. સહજસંમતિ હનુમાનચાલીસા ગાવા પૂરતી જ હોય છે !

[87 Hale Lane, Mill Hill, LONDON NW7 3RU, U.K.]

ડાયસ્પોરિક સાહિત્યાકાશનો તેજસ્વી

તારલો

૦ અમૃત દેસાઈ

કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલના નિધનથી ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્યકાશમાંથી એક અતિ તેજસ્વી તારલો ખર્યો છે. જેણે દીર્ઘકાળ પર્યંત અનેક સાહિત્યકારોને પ્રેરણાના પીયૂષ પાયા, તેમની અભિરૂચિ કેળવી અને પ્રોત્સાહન આપ્યું. ગુજરાતથી બહાર દરિયાપારના ગુજરાતી સાહિત્યને નવું બળ, નવું રૂપ અને આગવી પહેચાન આપી તળ ગુજરાતના સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ મક્કમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

કવિની સાહિત્ય સાધના વૈવિધ્યપૂર્ણ હતી. તેઓ નવલકથાકાર, નવલિકાકાર, નાટ્યકાર, વિવેચક, નિબંધી, ને મુખ્યત્વે કવિ હતા. ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાના કોવિદ હતા. સંગીત, રાગરાગિણી અને પિંગળના જ્ઞાતા. આથી સ્વાભાવિક રીતે એમનું મૂલ્યાંકન કઈ દષ્ટિથી કરવું તે એક મીઠી મૂંઝવણ છે. એક લોકકવિએ ગાયું છે :

હરિ તારા નામ છે હજાર

કયા નામે લખવી કંકોતરી !

ડાહ્યાભાઈની જીવનજ્યોતને સમજવા માટે એમના સર્જનનાં તમામ પાસાંઓનું અવલોકન કરવું અવશ્યક છે. એમનું સર્જન વિશાલ

ફલક પર વિસ્તરેલું છે. એમણે આઠ કાવ્યસંગ્રહો; પંદર નવલકથાઓ; આઠ નવલિકાસંગ્રહો; એક નાટક; એક પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહ અને 'મોહન ગાંધી મહાકાવ્ય' એમની રચનાઓ છે. એક લાખ પચીસ હજારથી વધુ પંક્તિઓમાં રચાયેલું 'મોહન ગાંધી મહાકાવ્ય' ગુજરાતી સાહિત્યને અણમોલ નજરાણું છે. એ પ્રકારના મહાકાવ્યનું સર્જન ગુજરાતી કે હિન્દની અન્ય ભાષાઓમાં થયું વિદિત નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યને 'સત્યેશ્વર' શબ્દની ભેટ ગાંધીભક્ત કવિ ડાહ્યાભાઈની છે. ગાંધીજીએ કહ્યું, 'સત્ય એ જ ઈશ્વર છે.' ડાહ્યાભાઈએ આના પર ચિંતન કર્યું. એ ચિંતનના પરિણામરૂપે એમને પ્રશ્ન થયો : 'સત્ય એક ઈશ્વર છે.' તો એ ઈશ્વર કોણ છે ? ક્યાં છે ? કેવા સ્વરૂપે છે ?' આમ મંથન ચાલ્યા જ કર્યું અને એમને પ્રતીતિ થઈ કે 'સત્ય એ જ ઈશ્વર છે' તો હે બાપુ ! આપ સ્વયં સત્યેશ્વર છો ! અને એમણે ગાંધીજીને સત્યેશ્વર તરીકે સ્થાપ્યા !

નરસિંહ મહેતાએ 'વૈષ્ણવજન ...' નાં જે લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે, તે પૈકી એક લક્ષણ 'સમદષ્ટિ' ડાહ્યાભાઈમાં ઓતપ્રોત હતું. સમદષ્ટિ અને સમભાવથી તેઓ દરેકને આવકારતા અને વર્તતા. પરિણામે સહુના સ્નેહ અને આદરના તેઓ અધિકારી બન્યા.

ડાહ્યાભાઈ પ્રકૃતિના ચાહક અને પૂજક હતા. સુઘડ વેશભૂષા અને સદા ય સ્મિત વેરતો તેમનો ચહેરો અને કોટના કોલર પર શોભતું ગુલાબનું લાલ ફૂલ એમની પ્રતિભાને ઓપ આપતું. ગુલાબનું ફૂલ અને ડાહ્યાભાઈ એક બીજાના પર્યાય બની ગયા હતા ! 'દાઢી નહીં તો ટાગોર નહીં' તેવી જ રીતે 'ગુલાબનું લાલ ફૂલ નહીં તો ડાહ્યાભાઈ નહીં !'

એ લાલ ફૂલ કવિના નિધનથી મૂરઝાઈ ગયું છે. પરંતુ એ ફૂલ પોતાની પાછળ એક ફોરમ છોડતું ગયું છે. એ મહેક સાહિત્યકારોને પ્રેરણા આપતી રહેશે; એ સૌરભ સંગીત ક્ષેત્રે નિતનવીન સૂરાવલી વહેવડાવતી રહેશે; એ પરિમલ ગાંધીજીનો 'સત્યેશ્વર'નો સાક્ષાત્કાર કરાવતી રહેશે અને એ ફોરમ જન સામાન્યને એમની યાદ આપતી રહેશે.

ડાહ્યાભાઈના નિધનથી શોક અને ગ્લાનિ થાય મનુષ્ય સ્વભાવવત. પરંતુ કવિ અને કવિતા અમર છે. ખુદ કવિને શોક રસિકજનો કરશે તે ગમશે નહીં ! કવિ ડાહ્યાભાઈ ઉપરથી એ જ પરિચિત સ્મિતપૂર્વક, ગુલાબના લાલ ફૂલની સુગંધ પામતા કહી રહ્યા હશે :

નવ કરશો કોઈ શોક રસિકડા નવ કરશો કોઈ શોક !

[35 Sherrick Green Road, Dollis Hill, LONDON NW10 1LB, U.K.]

ગાંધી પ્રેમ જ્યોતિ ○ મોહન કાઠિયા

ગયા ગાંધી, ગયા ગાંધી કીર્તિગાન બુલંદ કરનારા;

ગયા સત્યેશ્વર ગાંધી બાપુને હૃદયથી પૂજનારા.

ગયા ગાંધી - ગિરા ધ્વજ આકાશે ફરકાવનારા;

રહ્યા અમે અશ્રુભીની આંખે કવિને યાદ કરનારા.

તમે જન્મી જન્મભૂમિ, ગરવી ગિરા ગુર્જરી મા - ભારતીને;

સ્વદેશે વિદેશે જીવન - કવને સર્ગવ કૃતારથ કર્યાં.

તમે હાર્યા વિના સહ્યાં, હિમાલય શાં પ્રબલ વિઘ્નો

યુગાન્ઝામાં; વસી બ્રિટનમાં જલાવી ગાંધી પ્રેમ જ્યોતિ.

દિનેશ ! જીવન તમારું ગાંધી, ગિરા અરથ સમ ભિન્ન

અભિન્ન; સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સર્વ ગાંધી ગંગા સાગરે ભળ્યાં.

તમે રચી 'ગાંધી મહા કાવ્ય' પુનઃ આ યુગપુરુષને ભૂતલે

સજીવન કર્યાં; કહો કવિ ! આ શું અધૂરાં છે આદર્યાં ગાંધીનાં !

તમારા પ્રસ્થાને કવિ ! ગગનથી સરી પડ્યો ગાંધી સિતારો;

છે કાલ અનંત ને વસુધા રત્નભાર; સમરશે કોક - ક્યારે !

[37 Berkley Road, Kingsbury, LONDON NW9 9DH, U.K.]

ડાહ્યાકાકાને અંજલિ

○ તારા દવે

મુરબ્બી ડાહ્યાભાઈને અંજલિ આપતા બે શબ્દો કહેવા માંગું છું. ડાહ્યાભાઈ કહેવા કરતાં ડાહ્યાકાકા કહેવું યોગ્ય લાગે છે, કારણ કે નાનપણથી હું તેમને ઓળખતી હતી. ઘણી વખત તેમને અમારા હેરો વિમેન્સના ને અન્ય કાર્યક્રમોમાં મળી છું ને તેમના સાન્નિધ્યમાં એક વડીલ પિતાનો અહેસાસ અનુભવી રહી હતી. એક વખત તેમના ઘરે નીરૂબહેન સાથે ગઈ હતી. નીરૂબહેને કહ્યું કે હું કમ્પાલા હતી, તે જાણી તેમણે આનંદ અનુભવ્યો, ને મારા બાપુજી વિષે પૂછ્યું. નીરૂબહેને કહ્યું કે મારા બાપુજી સારા તબલચી હતા. તો તેમણે કહ્યું કે, 'મેં સાંભળ્યા છે. ...' મને પણ થયું કે ડાહ્યાકાકા બહુ નજદીકના જાણે સ્વજન છે. 'હેરો વિમેન્સ'ના કાર્યક્રમમાં ડાહ્યાભાઈ આવતા ને બધાંને મળતા ને પોરસાવતા ને કહેતા કે કામ કરતાં રહો, બહુ સારું કામ કરો છો. તેમનું હાસ્ય, ગાવાની રીત ને લાલ ગુલાબનું ફૂલ આંખો સામે તરે છે. - હંમેશ તેઓ આનંદિત રહેતા. ઈશ્વર તેમના આત્માને ચિરશાંતિ આપે એ પ્રાર્થના.

[34, Park View, Hatch End, PINNER, Middlesex HA5 4LN, U.K.]

કવિના મરણથી રડી રહી,

નિરાધાર ગુલાબ પંખુડી;

વિચારે, ધારી મને કોટના બટનમાં;

કોણ ગાશે ગાંધીયશ ગાથા ભુવનમાં !

- મોહન કાઠિયા

અવર્ણનીય કલાકાર ○ જશવંતી ભોજાણી

આજથી લગભગ બે વર્ષ પહેલાં, ડાહ્યાભાઈને નીરૂબહેનનાં સત્કાર સમારંભ અવસરે હેરોમાં છેલ્લે મળેલી. ડાહ્યાભાઈનાં દીકરી ઈલાબહેન પંડ્યા ય ત્યાં હતાં. અમે મળ્યાં. મેં તેમને કહ્યું : 'ડગલે ડગલે પિતાજીની સાથે રહીને સેવા કરજો.' - સમય વહી ગયો. ભગવાન ભગવાનનું કામ કરતા જ રહે છે. આપણે એ સ્વીકાર્યું જ છૂટકો.

મને તો હજુ યાદ છે તે પ્રસંગ; જાણે કે ગઈ કાલે જ તે ઘટના બની હતી. વરસો પહેલાં અમે કમ્પાલામાં ડાહ્યાભાઈને ઘેર એક મિજબાનીમાં ગયા હતાં. તેની સંગાથે મારા બાપુજીને, પુરુષોત્તમ હરજી ભોજાણીને, ડાહ્યાભાઈએ સુવર્ણ ચંદ્રક એનાયત કરેલો. બાપુજી કવિ હતા અને સાહિત્યની અનંત વર્ણનીય કલાકાર તરીકે તેમની કવિતાઓની કદર એમણે કરી હતી. હું જો કે હાજર નહોતી, ભારતમાં ભણતી હતી. પરંતુ તે પ્રસંગનું વર્ણન બાપુજી વિશેની એક ચોપડીમાં અંગ્રેજીમાં વાંચ્યું છે. તે વેળા સૂચકકાકા પણ હાજર હતા. આવા ભવ્ય જૂના દિવસો જીવનમાં પ્રકાશ પૂરે છે. ત્યાં અંધકાર થતો જ નથી.

ડાહ્યાભાઈ જેવા મહાન આત્માને પ્રભુ અનંત શાંતિ અર્પે એ જ અભ્યર્થના.

[15 Millfold Gardens, LITTLEBOROUGH, Lancashire OL15 8SA, U.K.]

જીવનને પ્રારંભે પકડી કલમ પ્રસ્થાને વહૂટી ○ ઉપેન્દ્ર ગોર

પૃથ્વી પટે પધરામણી એટલે જન્મ અને પછી જવાનીથી જરા સુધીની દડમજલ તે જીવન. અંતિમ અને અનિવાર્ય વાસ્તવિક ઘટના તે મૃત્યુ. જીવનના પ્રથમ છેડાથી અંતિમ છેડા સુધીની પ્રત્યેક અવસ્થાને સમજી લેનાર સ્થિતપ્રજ્ઞ જ, પોતાના સ્વજનો સમક્ષ સહજ રીતે કહી શકે : તેમની નવલકથાના શીર્ષક 'નવાં કલેવર ધરો હંસલા'ના ધ્વનિરવ મુજબ : 'ચાલો ત્યારે હવે મને હૉસ્પિટલે પહોંચાડી દો.'

કાયા કથળે, કાયાના કૌવત નિઃસહાય બને ત્યારની પરાવલંબી પરિસ્થિતિમાંથી છૂટકારો મેળવવાની ઘડીને ત્વરિત સમજી લેનાર કવિ ડાહ્યાભાઈ આશાભાઈ પટેલ 'દિનેશ' (જન્મ : ૧૯૨૦, નિધન : ૧૪.૮.૨૦૦૮) જેવા જૂજ જ આવા શબ્દો ઉચ્ચારી શકે.

તેમણે જીવનના પ્રારંભિક તબક્કે કલમ પકડી અને કલમને

સહારે વકીલાતનો વ્યવસાય વિકસાવ્યો તો તે જ કલમને સહારે. પોતે ફાળવેલ નવરાશના સમયનો ઉચિત ઉપયોગ સાહિત્યસર્જન અને સત્યેશ્વર બાપુના જીવન અને કવન પર સવાથી દોઢ લાખ કાવ્યપંક્તિઓનું મહાકાવ્ય સર્જતા રહ્યાં. ઇંદ, અલંકાર, પ્રાસાનુપ્રાસ વગેરેથી અલભ્ય ગ્રંથ કંડારતા રહ્યાં. મા સરસ્વતીની આરાધના નિરંતર ચાલુ રાખતા રહ્યાં. પોતાની જીવનયાત્રાની પ્રત્યેક કેડીને પણ. દીર્ઘજીવનની પ્રત્યેક ઘડીએ સાહિત્યસાધના દ્વારા સાહિત્યના પ્રત્યેક સ્વરૂપો ... કાવ્યો, લેખો, નિબંધો, નવલિકાઓ, નવલકથાઓનું સર્જન કરતા રહ્યાં. મહાત્મા ગાંધી પર તેર ચૌદ ગ્રંથોનું અદ્ભુત કાવ્યસર્જન કર્યું. અંતિમ પળે ... અનંત યાત્રાએ પ્રસ્થાન આદરી લીધું ત્યારે જ પકડી કલમ વઘૂટી ને ધરાશયી થઈ. સનાતન સત્ય છે : 'અક્ષરદેહને કાળ કદિ ય સ્પર્શી શકતો નથી; અક્ષર તો અજર અને અમર છે.'

તેમની સાહિત્યપ્રીતિ અને સરળ સ્વભાવ તેમ જ મહાત્મા ગાંધી પરની અસીમ ભક્તિને કારણે તેમનાં સ્વજનો, સંબંધીઓની સાથે સાહિત્યપ્રેમીઓ, મિત્રોને આઘાત લાગ્યો હશે. તેમના ઘરે, સ્મશાને, શોકસભાઓમાં, પ્રાર્થનાસભાઓમાં તેમની સાથેનાં સંસ્મરણો અને સદ્ગુણોને બધાં ય વાગોળશે; મૌન બનીને આત્માની શાંતિ માટે પ્રભુ પ્રાર્થના કરશે – સ્વાભાવિક સામાજિક પ્રણાલિકાને અનુસરશે.

મારી સાથેની પ્રથમ મુલાકાતની સ્મૃતિ સળવળે છે. સન ૧૯૫૮માં પૂર્વ આફ્રિકાના જિજા નગરે રાજમાર્ગ પર લંબકોટ પર ગુલાબ પુષ્પથી શોભતા સ્મિત વેરતા કવિ ડાહ્યાભાઈ મળ્યા હતા. સ્મિત ચહેરે બોલેલા : 'ભાઈ! તારી કૃતિ "જાગૃતિ" માં વાંચી. તારી પાસે ઘણી કૃતિઓની અપેક્ષા રાખું છું. કંઈક ને કંઈક સારું લખતા રહેજો !' તે છેક ૨૦૦૦ની સાલમાં મારા પ્રથમ નવલિકાસંગ્રહ 'જળ ભર્યાં ડિનારે'ના લોકાર્પણ પ્રસંગે આગલી હરોળમાં, જૈફ ઉંમરે ઉપસ્થિત રહી, આશિષો આપતા એમને જોયા ત્યારે હું અકથ્ય આનંદથી સ્પંદની ઊઠ્યો હતો. પ્રણમી રહ્યો.

અહીં ઈંગ્લેન્ડમાં મહાત્મા ગાંધી ફાઉન્ડેશનની પ્રાર્થના સભાઓમાં, સાહિત્ય સંગીત કલાનિકેતનની સાહિત્યસભાઓમાં, 'ગાંધીજ્યોત'ના પ્રકાશન વેળાએ તેઓ અચૂક હાજર જ હોય – તેમણે જાહેર જીવનનાં પ્રદાન કરેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ વિષે જાણવા મળશે પણ જીવનને સમજવાની મથામણ કરતા અનેકોને ઉત્સાહિત કરી ધાબડતા જોવા એ પણ લહાવો છે. તેમણે આપણી જનવસાહતને અપૂર્વ સાહિત્યવારસો પ્રદાન કર્યો છે. આવા ઉત્સાહી અને ઉદમી કવિએ સત્ય, પ્રેમ, અને ઉદારતાથી પોતાને પ્રાપ્ત આત્મધનનો અમૂલ્ય વારસો આપણા જનજીવનને સમર્પિત કર્યો છે.

પ્રાણપ્રદાન કરતા સૂર્યકિરણો, અમી ઝરંતાં ચંદ્રશ્મિઓ અને જીવનવર્ષણ કરતી મેઘવર્ષાધારાઓ જેમ પ્રભુએ પ્રદાન કરેલો વારસો છે તેથી જ આત્મધનરૂપી વારસો આપણને મળ્યો છે. આજની આપણી પેઢી પર પાર્થિવ ધનલોભ કે પ્રસિદ્ધિના પલ્લા આમ તેમ હિલોળા લેતાં અસ્થિર ન બને તે માટે અદ્વિતીય વારસાને લાયક બનવા મથીએ તો જ ... દીર્ઘ જીવનની યાત્રામાં અભિજાત્ય ગુલાબની મહેક અને તેમના ચહેરા પરનું હાસ્યમિશ્રિત તેજ સૌને સુલભ બનશે.

[24 Fernbank Avenue, Sudbury Hill, WEMBLEY, Middlesex HA0 2TR, U.K.]

ગાંધીભક્ત કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલને શ્રદ્ધાંજલિ

૧૧ કાવ્યસંગ્રહો, મોહન ગાંધી મહાકાવ્યના ૧૨ ગ્રંથો, ૧૪ નવલકથાઓ, ૮ નવલિકા-સંગ્રહો, એક નાટકનું ગુજરાતીમાં સર્જન કરનાર આ વિદેશવાસી મહાકવિ ૮૮ વર્ષની વયે તા. ૧૪મી ઑગસ્ટે લંડન ખાતે મહાત્મા ગાંધીની સમાધિમાં વિલિન થઈ ગયા.

મૂળે ચરોતરના આ બેરિસ્ટર યુગાન્ડાના કમ્પાલામાં વસેલા. વકીલાત સાથે સાહિત્યસેવા કરતા. "જાગૃતિ" નામે માસિક ત્યાં ૧૮ વર્ષ ચલાવેલું. ત્યાંના રાજકારણમાં પણ સક્રિય હતા. ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત અને કિસ્વાહિલી ભાષાના તેઓ વિદ્વાન હતા. છેલ્લાં ૩૮ વર્ષથી લંડનમાં રહેતા હતા.

ગાંધી બાપુ માટે તેમને અનન્ય પ્રીતિ હતી. દર વર્ષે લંડનથી વડોદરા આવતા ને 'સત્યેશ્વર મહાત્મા ગાંધી ફાઉન્ડેશન' દ્વારા ગાંધી

જયંતીએ મેળાવડો કરતા. પોતાની કમાણીમાંથી ટ્રસ્ટની રચના કરી, સાહિત્યકારોને એવોર્ડ આપતા. માજી રાજ્યપાલ આર.કે. ત્રિવેદી, મોરારિબાપુ વગેરે અનેક મહાનુભાવો તેમની ગાંધીભક્તિ અને સાહિત્યસેવાથી પ્રભાવિત થયા હતા. તેઓ 'દિનેશ' તખલ્લુસથી રચનાઓ કરતા હતા.

આવા ગાંધીપ્રેમી, સાહિત્યકાર અને દાનવીર એવા કવિ ડાહ્યાભાઈને "ભૂમિપુત્ર" પરિવારની શ્રદ્ધાંજલિ.

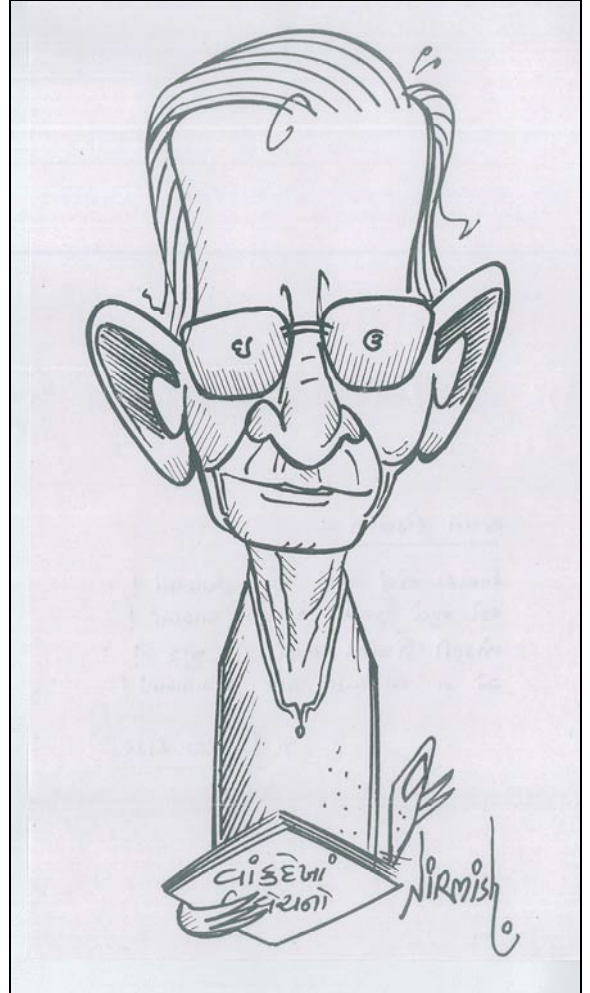
– જગદીશ શાહ

(સદ્ભાવ : "ભૂમિપુત્ર", ૧.૯.૨૦૦૮, પૃષ્ઠ ૧૯૮)

આપ કી તારીફ

○ નિર્મિશ ઠાકર

જયંત કોઠારીને –

ધ્રાસકા જેવું ભળે છે ધ્યાસમાં !
છી જીવે ભાષા પુરાણા ત્રાસમાં !
જોડણી ઉંઝાની જાણે કે જીરૂ !
એ ન વરિયાળી બને મુખવાસમાં !

– નિર્મિશ ઠાકર

e.mail : nirmish1960@hotmail.com

પ્રથમ આફ્રિકન-ગુજરાતી ડાયસ્પોરા લેખિકા : નિર્મળાબહેન ભટ્ટ

○ બળવંત જાની

આ નિબંધમાં ગુજરાતી - આફ્રિકન ડાયસ્પોરા લેખિકા નિર્મળાબહેન જે. ભટ્ટના જીવન અને સાહિત્યિક પ્રદાન વિશે વિગતો પ્રસ્તુત કરી છે. પ્રથમ ભાગમાં નિર્મળાબહેનની જીવનવિષયક વિગતો ટૂંકમાં નિર્દેશી છે. બીજા ભાગમાં સેવાકીય ક્ષેત્રે તેમણે કરેલા પ્રદાનની વિગતો આલેખી છે. અને ત્રીજા ભાગમાં તેમણે રચેલા નિબંધો, કવિતા, સાહિત્યિક વિવેચન લેખો વિશે મૂલ્યાંકન અને આસ્વાદ કરાવ્યો છે. આ માટે લંડનનિવાસી દિવંગત કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ, જગદીશ દવે, બળવંત નાયક અને લેસ્ટરનિવાસી વનુ જીવરાજની રૂબરૂ મુલાકાતો લઈને માહિતી એકત્ર કરેલી. ઉપરાંત ટી.પી. સૂચક સંપાદિત ગ્રંથ 'માનવતાની ગંગોત્રી'ને ખપમાં લીધેલા છે. ગુજરાતી-આફ્રિકન ડાયસ્પોરા લેખન પરંપરાના પ્રથમ તબક્કામાં એક ગુજરાતી મહિલા કેવું સત્વરીલ અને મૂલ્યનિષ્ઠ પ્રદાન કરી ગયાં તેની વિગતો ગુજરાતી ડાયસ્પોરા લેખન પરંપરાના ઇતિહાસમાં મહત્વનું ઉદાહરણ બની રહેશે.

: ૧ :

નિર્મળાબહેન જ્યેષ્ઠારામ ભટ્ટનો જન્મ ૨૦ નવેમ્બર ૧૯૧૪ના રોજ અમરેલી મુકામે થયેલો. તેમના પિતા કલ્યાણરાય જોષી મહાગુજરાતના શિક્ષણશાસ્ત્રી અને પુરાતત્ત્વવિદ તરીકે જાણીતા હતા.

નિર્મળાબહેનની કેળવણી વડોદરામાં થઈ. અને પછી અમદાવાદની એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટીમાંથી કૉલેજનું શિક્ષણ લીધેલું. ઈ.સ. ૧૯૩૦માં ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની લડાઈનો સ્પર્શ પણ અનુભવ્યો. પિતા સાથે શૈક્ષણિક વિમર્શ અને જ્ઞાન માટે એ સમયે હંસા મહેતા અને રેહાના તૈયબજી આવતાં, એમની સાથે સંપર્ક થયો. ૧૨.૫.૧૯૩૪ના રોજ ગોંડલમાં જ્યેષ્ઠારામ હિંમતરામ ભટ્ટ સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં. ગોંડલમાં ભગવતસિંહજીની એકસઠમી જન્મતિથિએ વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં 'નારીશક્તિ' વિશે ભારે પ્રભાવક વક્તવ્ય આપેલું. પછી પતિ સાથે મુંબઈમાં સ્થિર થયાં. ત્યાં અભ્યાસ તો ચાલુ જ હતો, પરંતુ ૧૪.૨.૧૯૩૬ના રોજ નાનજી કાળીદાસ મહેતાનાં પુત્રવધૂ સરસ્વતીબહેનનાં ફેન્ડ, ફિલોસોફર અને ગાઈડ તરીકે નિમણૂક પામીને પૂર્વ આફ્રિકામાં, યુગાન્ડામાં લુગાન્ડામાં સ્થિર થયાં. એમના પતિ જ્યેષ્ઠારામ ભટ્ટે જિન્જામાં વકીલાતની પ્રેક્ટિસ કરી. આ સમયગાળા દરમિયાન નિર્મળાબહેને એસ.એન.ડી.ટી.ની બી.એ.ની પરીક્ષા કમ્પાલામાં મકરેરે કૉલેજમાંથી આપીને બી.એ.ની પદવી મેળવી. પછી તો તેઓ દોઢેક વર્ષ પછી પતિની સાથે જિન્જામાં સ્થિર થયાં અને જિન્જાને જ વતન બનાવ્યું. ઈદી અમીનની હકાલપટ્ટીને પણ નિર્ભીક બનીને નહીં સ્વીકારીને સેવાકીય કાર્યો માટે જિન્જામાં જ રહ્યાં. ૧૨.૫.૧૯૭૩ના રોજ મૃત્યુ થયું ત્યાં સુધી આફ્રિકામાં માનસેવાની અને સાહિત્યસેવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી.

જન્મે ગુજરાતી, ગુજરાતમાં ઉછર્યાં - ઘડાયાં ગુજરાતમાં પણ કર્મભૂમિ બનાવી આફ્રિકાને, યુગાન્ડાને. જેમણે જેમણે નિર્મળાબહેનના નિધન પછી શ્રદ્ધાંજલિઓ રૂપે લખાણ લખ્યું એ તમામ સાહિત્યકારોને નિર્મળાબહેન સાચા સારસ્વતની વ્યક્તિમત્તા ધરાવતા જણાયાં છે. એમના સહકાર્યકર્તા અને એમની પાસેથી જ સાહિત્યની અને સેવાકાર્યની દીક્ષા લીધેલી એ કેનેડા સ્થાયી થયેલાં કવયિત્રી શાંતાબહેન કાટીના મતે ખરા અર્થમાં ગૃહિણી ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના પણ તેઓ પ્રણેતા અને રખેવાળ હતાં. એમના બીજા એક સહકાર્યકર્તા દિવંગત ભાનુબહેન કોટેચા એક સ્મરણ લેખમાં નોંધે છે :

'ગુજરાતના જાણીતા શિક્ષાગુરુ અને વિચારક પિતા કલ્યાણરાય જોષીનાં પુત્રી, વ્યવસાયે એડવોકેટ, વિચારવાચનમાં સંસ્કૃત ભાષા અને શાસ્ત્રનાં અભ્યાસી, તમારા પ્રેમલગ્નના પ્રણેતા છતાં અલગારી પતિના 'ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે'ના અનુભવવચનને સિદ્ધ કરતાં તમે સુપત્ની હતાં. વિદ્યાનું આદાનપ્રદાન, શીખવું - શીખવવું તમારો સહજ સ્વભાવ હતો. આપણા ગામના નાનામોટા સહસ્ર વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ તમારાં અનેકક્ષેત્રી શિષ્યો હતાં. બ્રાહ્મણત્વની ઉદારચરિત લક્ષણાઓ અને સાદગીની સુષમાથી તમે શોભિત હતાં. ગરવી

ગુજરાતજાની નરવી ગુણગરિમા તમારી વેશભૂષા, વાણી, વ્યવહાર, ગૃહવ્યવસ્થા, આતિથ્ય અને વતોસ્તવનોમાં વિલસતી હતી.

ટી.પી. સૂચક સંપાદિત 'માનવતાની અખંડ ગંગોત્રી શ્રીમતી નિર્મળાબહેન જ્યેષ્ઠારામ ભટ્ટ સ્મૃતિગ્રંથ'ની, ૧૯૭૭માં પ્રકાશિત વિરલ પ્રતમાંથી, મેળવેલી આ દસ્તાવેજી છબિમાં, 'જિન્જા મહિલા મંડળ'નાં તત્કાલીન પ્રમુખ નિર્મળાબહેન ભટ્ટને સન્માન અપાઈ રહ્યું છે, તેનું દશ્ય અંકિત થયું છે. એક દા, બ્રિટનના કોલ્ચેસ્ટર ગામે વસનારાં ને અબીહાલ પૂણેમાં સ્થાયી થયેલાં, નિર્મળાબહેન ભટ્ટનાં સાથીદાર, કનકબહેન ર. પટેલ (ડાબે) દષ્ટિમાન થાય છે. "ઓપિનિયન"ને પાને આ ફોટો, આ પહેલાં ય, આવ્યો જ છે.

યુગાન્ડાની ઉર્વરા ધરતી પરથી હિન્દી - એશિયાવાસી પ્રજાનું સત્તાપ્રમત્ત લશ્કરી વડાના વટહુકમથી થયેલું ન્યાયહીન નિષ્કાસન આજે જગપ્રસિદ્ધ ઘટના છે - આ સુંદર શય્યશ્યામલ પ્રદેશમાં અર્ધી સદી જેટલા ટૂંકા સમયમાં હિન્દી પ્રજાએ મહેનત, બુદ્ધિકૌશલ્ય, ખંત, નિષ્ઠા અને પ્રસ્વેદસિંચનથી જે ઔદ્યોગિક અને વ્યાવસાયિક સાફલ્ય સર્જ્યું હતું તેની તુલના પાયા પૂરનાર ખમીરવંતી પ્રજાઓની અપ્રતિમ સિદ્ધિઓ સાથે થઈ શકે તેવું હતું. જાતભાત, રંગ, પ્રાન્ત અને દેશના વૈભિન્ન્યને માનવતાની હૂંફમાં વીંટળાવી લેતું, સમાજકલ્યાણ શિક્ષણવ્યવસ્થા-આરોગ્યવર્ધન અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાંગલ્યનું અતિ સુંદર જાળું હિન્દી પ્રજાનાં દાન, કાર્યશીલતા અને સહકાર્યથી ગૂંથાયું હતું. એના નિર્વાજ સેવાભાવનાના તાણાવાણાઓ વણનારાઓમાં તમે બુનિયાદી તાલીમ આપતાં આદ્યશિક્ષિકા હતાં. આપણું ગામ જિન્જા તો દાનશીલતા અને સહકારિતા માટે પૂર્વ આફ્રિકાનું નાક ગણાતું હતું ! શિક્ષણક્ષેત્રે પૂર્વ પ્રાથમિક - પ્રાથમિક - માધ્યમિક શાળાઓ, જેમને સરકારી અનુદાનો પણ ન મળતાં, સરકારી શાળાઓ જેમને ન સમાવી શકતી તેવા શિક્ષણવાંછુ આફ્રિકન બાળકો માટે આપણે, સૌએ સર્જી હતી. સંચાલન પણ સરકારી અભ્યાસક્રમ અને વ્યવસ્થાના ધોરણે કરતાં હતાં. બાલમાતૃકલ્યાણ કેન્દ્રો, પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગો, સાંસ્કૃતિક તથા ધાર્મિક ક્ષેત્રે કલાભિવ્યક્તિના ઉત્સવોને અધિવેશનો દ્વારા સમાજજીવનની સુસંવાદિતાનું સુરેખ ચિત્ર આપણે અંકિત કરી શક્યાં હતાં. આ વિવિધતામાં તમારું યોગદાન સર્વત્ર નોંધપાત્ર ગણાતું. નિર્મળાબહેનનું જીવન આમ ભારે ભાતીગળ અને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી ધબકતું જણાય છે. જીવનરેખાઓથી પરિચિત થયા બાદ હવે સેવારેખાઓ અવલોકીએ.

: ૨ :

તેમની સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓનાં ક્ષેત્રો ખૂબ જ વ્યાપક રહ્યાં હતાં. સામાજિક, સાહિત્યિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક વિવિધ ક્ષેત્રે તેમણે વિવિધ સંગઠનોના માધ્યમથી પ્રદાન કર્યું.

તેમનાં સેવાકીય કાર્યોમાં સ્ત્રીઉત્કર્ષની કામગીરી પ્રમુખ ગણી શકાય એ પ્રકારની છે અનેક મંડળો દ્વારા નારી કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ તેમણે આફ્રિકામાં આરંભી. તેઓ માત્ર ગુજરાત કે ભારતીય મૂળની મહિલાઓને જ નહીં, પરંતુ આફ્રિકન સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષ માટે પણ સતત ક્રિયાશીલ રહ્યાં. તેમણે કવિતા, નિબંધો, પત્રો અને સાહિત્યિક વિવેચન ક્ષેત્રે અનોખું પ્રદાન કર્યું. વાર્ષિક અંકો તૈયાર કર્યાં. સાહિત્ય પરિષદનાં

અધિવેશનોનું આયોજન કર્યું અને વિવિધ પ્રકારના સાહિત્યિક આસ્વાદના કાર્યક્રમો યોજાયા. સંગીતના અને કલાના કાર્યક્રમો તથા પુસ્તકાલય સંચાલિત - મિલન પ્રવૃત્તિ દ્વારા પણ તેમણે સાહિત્યિક વાતાવરણ નિર્માણમાં મોટું યોગદાન આપ્યું. એક ગુજરાતી - આફ્રિકન લેખિકા ૧૯૭૩થી ૧૯૭૭ એમ સાઝાત્રણ દાયકાથી વધુ સમય સુધી આફ્રિકામાં રહીને સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત રહે એ ગુજરાતી સ્ત્રી લેખન સંદર્ભે અને ખાસ તો ઝાયસૂપોરા-રાઈટીંગ સંદર્ભે ગુજરાતનું મહત્વનું પ્રદાન ગણાશે.

નિર્મળાબહેને 'જિન્જા ભારતીય મહિલા મંડળ'ના ઉપક્રમે ભારતમાંથી જિન્જામાં સ્થાયી થયેલી બહેનોના વિકાસ માટે એમની સમસ્યાઓ અંગે સફળતાપૂર્વક ખૂબ કામ કર્યું. મંડળના માધ્યમથી આફ્રિકન નારી સમુદાયના અને એના સંતાનોના ઉત્કર્ષ માટે પ્રવૃત્ત થઈને ભારતીય સ્ત્રીની એક પ્રગતિશીલ અને ઊજળી છબિ એમણે આફ્રિકામાં ઉપસાવી. 'યુગાન્ડા કાઉન્સિલ ઓફ વિમેન'નાં પ્રમખપદેથી તેમણે કરેલી સેવાઓ પણ તેમના સેવાકીય વ્યક્તિત્વની પરિચાયક છે. 'વાય.એમ.સી.એ.' જેવી વિશ્વવિખ્યાત સંસ્થાની કારોબારી સમિતિમાં તેઓ પ્રારંભથી જ સભ્ય તરીકે રહીને તેઓ માત્ર ભારતીય જ નહીં પરંતુ વિશ્વના સંદર્ભે સંગઠન ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત રહીને વિવિધ રાષ્ટ્રના નારી કાર્યકર્તાઓના સંપર્કમાં આવ્યાં. એમના આવા પ્રદાનને કારણે એ સમયે બ્રિટિશ સરકારે એમને 'કોરોનેશન સુવર્ણચંદ્રક' પ્રદાન કરીને સન્માનિત કરેલાં. આવું સન્માન મેળવનારાં તેઓ પ્રથમ ગુજરાતી બલકે ભારતીય નારી હતાં. એમનાં સહકાર્યકર્તા શાંતાબહેન કાઠી સ્મૃતિલેખમાં લખે છે :

'અમાસના આકાશમાં ચમકતી શુક્રતારિકા સમી આ તેજસ્વી તારિકા એક વ્યક્તિ કરતાં ય કહો કે એક આદર્શ સંસ્થા હતી. શૈક્ષણિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે એમનું ભવ્ય પ્રદાન અવશ્ય દાદ માગી લે છે.

યુગાન્ડા દેશનાં આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય અને સાંસ્કારિક ક્ષેત્રે કરેલું, ભારતીય નર-નારીઓએ કરેલું પ્રદાન - કોઈ ઈતિહાસકાર જ્યારે આલેખશે - કંડારશે ત્યારે નારીઓના ઉત્કર્ષ માટે નિર્મળાબહેને વ્યક્તિગત અને ભારતીય મહિલા મંડળના ઉપક્રમે કરેલી નક્કર સેવાઓની નોંધ પણ સુવર્ણાક્ષરે લેવી જ પડશે - નિર્મળાબહેન એટલે જિન્જા મહિલા મંડળની પ્રતિષ્ઠા, પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિઓનું પ્રેરણાબળ.

ધૂપસળી માફક પોતાનું સર્વસ્વ જલાવીને અનેરો પમરાટ, મનહર મદભર સુગંધ અને સુરભિનો મધમઘાટ પ્રસરાવીને મહિલા મંડળને ચેતનવંતુ અને ધબકતું એમણે રાખ્યું હતું.

સંભવ છે કે એમણે કરેલા પ્રદાનને અભાવે જિન્જા મહિલા મંડળનું અસ્તિત્વ - યુગાન્ડા દેશના રાજકીય પલટા સુધી ટક્યું પણ ન હોત. મંડળના વિકાસની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ માટે નિર્ણય લીધા પછી આવરણો છતાં ય આરંભથી અંત સુધી ખાઈખબૂચીને એમાં ખૂંચી જવાની એમની વૃત્તિ અને શક્તિ, ધૈર્ય અને આર્ષદષ્ટિ અનુકરણી છે.'

તેમના આવા બહુમુખી વ્યક્તિત્વને કારણે યુગાન્ડા સરકારે 'યુગાન્ડા ઈન્ડિયન એજ્યુકેશન બોર્ડ' જેવા પ્રતિષ્ઠિત બોર્ડમાં સભ્ય તરીકે તેમને નિયુક્ત કરેલા અને વર્ષો સુધી એના સભ્યપદેથી પ્રવૃત્ત રહીને શૈક્ષણિક વિકાસની સવલતો પૂરી પાડવાની પ્રશસ્ય કામગીરી બજાવી. ઊંડી સમજ, ભારે કોઠાસૂઝ, અને ડહાપણને કારણે બધી પ્રવૃત્તિઓમાં કેન્દ્રસ્થાને નિર્મળાબહેન હોય એટલે એમની સતત ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય બની રહે એ સ્વાભાવિક છે. પોતાના જ કુટુંબમાં કુટુંબીજનોના નિધનથી શોકનો પ્રસંગ આવી ચઢ્યો હોય ત્યારે પણ સેવાપ્રવૃત્તિમાં તો તેઓ અચલ જ રહ્યાં. સહકાર્યકર્તા વૃંદને આવા કારણે તેમણે એક પ્રકારનું બળ, પ્રોત્સાહન પૂરું પાડીને પોતાની કટિબદ્ધતાનું દર્શન કરાવ્યું.

આવી સંસ્થાઓ ઉપરાંત બાલ માતૃકલ્યાણ કેન્દ્રો, પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગોના સંચાલન સાથે સાથે પ્રત્યેક ગુરુવારે પુસ્તકાલય મિલન જેવી પ્રવૃત્તિ સંદર્ભે પણ એમનું પાયાનું પ્રદાન છે. ધાર્મિક ઉત્સવોએ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો તૈયાર કરાવીને એની પ્રભાવક પ્રસ્તુતિ

તથા સૂત્ર સંકલન અને વ્યવસ્થાપન તંત્ર દ્વારા એમની વ્યવસ્થા શક્તિનાં પણ તેમણે દર્શન કરાવ્યાં.

તેમની આવી વિવિધ ક્ષેત્રની સેવાઓને લક્ષમાં લઈને યુગાન્ડા સરકારે સ્વાતંત્ર્ય પર્વની ઊજવણી પ્રસંગે એમને સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કરીને એ નિમિત્તે ભારતીય નારી શક્તિને સન્માનિત કરેલ. દામ્પત્યજીવન ઉપરાંતની આવી સેવાકીય અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની વચ્ચે તેમણે સાહિત્યસર્જન પણ કર્યું. આ ક્ષેત્રનું એમનું પ્રદાન પણ મહત્વનું છે. તેનો પણ આછો પરિચય મેળવીએ.

તેમનું સાહિત્યસર્જન ત્રિવિધ પ્રકારનું છે. કવિતાઓ, પ્રવાસનિબંધો અને સાહિત્યિક નિબંધો આ સંદર્ભે લક્ષમાં લેવા પડે.

'શમણા નંદનવનના' એ યુરોપ પ્રવાસની કથા છે. એ નિબંધો ગુજરાત - અમદાવાદથી પ્રકાશિત થતા "સ્ત્રીજીવન" સામયિકમાં એ સમયે મનુભાઈ જોધાણીએ પ્રકાશિત કરેલા. એમાંથી એમની સૌન્દર્યદષ્ટિ, ચિંતનધારા અને સ્થળનિરીક્ષણની આગવી દષ્ટિનાં દર્શન થાય છે. એમાંથી દ્રવે છે નિર્મળાબહેનની સમાજભિમુખતા અને ભારતીય જીવનમૂલ્યોની માવજત માટેની ખેવના. ઘરઝૂરાપો જ નહીં પણ આફ્રિકન પ્રજાની પછાતપણાની અને એક પ્રજાનો વિકાસ કઈ રીતે થશે એની ચિંતા પણ એમાંથી પ્રગટે છે. ઝાયસૂપોરા નારીનો વિશ્વની પ્રજા માટેનો સમભાવ, સદભાવ એમના પ્રવાસલેખનને એક આગવું પરિણામ અર્પે છે. સ્થળવર્ણનો, પ્રકૃતિદર્શન વેળાએ પણ આફ્રિકાની પ્રકૃતિની સમૃદ્ધિનું એ વિશ્વને ભાન કરાવે છે. એ રીતે આ નિબંધો યુરોપના દેશોના તો ખરા જ પણ સાથે સાથે આફ્રિકાનાં દર્શનીય સ્થાનો વિષયે પ્રતિભાવ અર્પતા હોવાને કારણે તથા પ્રથમ ઝાયસૂપોરા પ્રવાસકથાને કારણે ઝાયસૂપોરા સાહિત્ય સંદર્ભે મહત્વનાં બની રહેશે.

સાહિત્યિક નિબંધોમાંથી તેમનો ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યનો અભ્યાસ પ્રગટે છે. નરસિંહરાવ, બોટાદકર કે ન્હાનાલાલના સાહિત્યનો પરિચય કરાવતા લેખોમાંથી એમની આસ્વાદશક્તિના દર્શન થાય છે. હાલરડાં અને રમૂજનું નિરૂપણ મૂલવતા લેખોમાંથી એમની લોકસાહિત્યની અભિજ્ઞતાનો પરિચય થાય છે. નારી સમુદાયને કાવ્યવાચન પરત્વે આકર્ષવા માટે તેઓ આસ્વાદલક્ષી રહે છે.

કવિતામાંથી પણ દ્રવે છે એમનું સંવેદનવિશ્વ. આફ્રિકાની પ્રજાના પ્રશ્નો અને ગુજરાતી નારીની વૈશ્વિક સંદર્ભે પ્રગટતી ખેવનાને કારણે એમની કવિતાનું પણ ઘણું મૂલ્ય છે. આફ્રિકાની નદી નીલને ઉદ્દેશીને રચાયેલ ખંડકાવ્ય રચના તો સમગ્ર ઝાયસૂપોરા કાવ્યવિશ્વમાં મહત્વની બની રહેશે. એક નદીને પ્રિયતમા કલ્પીને તેની ગતિને - પ્રવાહને વર્ણવતી અને મિસરમાં નાઈલ બનીને પ્રિયતમમાં પોતાની જાતને લુપ્ત કરતી 'પ્રેમમૂર્તિ નીલા' નીલ નદીની કવિતા. એના ભાવજગત અને બળકટ અભિવ્યક્તિના બળે આપણા આસ્વાદ અને અભ્યાસનો વિષય બનશે. એમના વિશે વિગતે આસ્વાદ લઈએ એ પૂર્વે નિર્મળાબહેનનાં વિપુલ કાવ્યોમાંથી પ્રગટતા કાવ્યવિશ્વના સંવેદનજગતનો બહુ થોડાં ઉદાહરણોને આધારે અછડતો પરિચય મેળવીએ. એમણે રચેલાં લઘુકાવ્યો ભારે હૃદયસ્પર્શી જણાયાં છે. જેમાંથી એમનું ભાવજગત ઉઘડે છે. તેઓ 'અભ્યર્થના' કાવ્યમાં કહે છે :

હૃદયનાથ ઓ દુઃખ ટાળજો

જગત આંગણે શાંતિ સીંચજો

કવયિત્રી સમગ્ર વિશ્વમાં શાંતિની ઝંખનાને પ્રગટાવતી આ બે પંક્તિની કવિતામાં માત્ર ભારત કે આફ્રિકા જ નહીં પરંતુ આખું વિશ્વ શાંતિમય હોય એ એમને અભિપ્રેત છે. એક બીજી લઘુકાવ્યરચના 'શ્રદ્ધા'માં તેઓ લખે છે કે :

આ શૃંખલાઓ છે છતાં ના શોકનું નિશાન હો;

મલશું પુનઃ શ્રદ્ધા હશે, તો દિલમાં જરા ન શંકા હો.

પરાધીનતાને ગુલામીની સાંકળને પણ શ્રદ્ધાથી સહન કરવાનું અને પુનઃ મિલનની ભાવનાને પ્રગટાવતું તેમનું હકારાત્મક વલણ મહત્વનું છે. બીજી 'શૌર્ય' નામની કાવ્યરચનામાં પણ તેઓ આવા જ ભાવને જુદી રીતે અભિવ્યક્તિ અર્પતા ગાય છે :

આ બધી વેદના, આ બૂરાઈ બધી,
શ્રેય સીડી તણી, છે જ પગથી,
એ જ પગથી ઉપરથી જવું સર્વને,
તો જવું કેમ ના વીર ડગથી.

પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિને હસતા મોઢે સ્વીકારીને એ પગથીને-કેડીને હસતે મોઢે ભારે દબતાથી પાર કરવી એમાં શૌર્ય નિહિત છે આવું શૌર્ય દાખવવાનું સૂચવતાં કવયિત્રી આફ્રિકન પ્રજા સાથે એના દુઃખે દુઃખી થઈને સમાજને દિશા નિર્દેશે છે. એમાંથી ઉપસે છે ભારતીય જીવનમૂલ્યો અને નીતિમતાનાં ધોરણો. અહીં ઉમાશંકરે પ્રગટાવ્યો હતો એ ગાંધીસંદેશ ત્યાં આફ્રિકામાં નિર્મળાબહેને પોતાની રીતે રેલાવ્યો એ પણ ડાયસ્પોરા કવયિત્રીની આગવી કાવ્યઅભિવ્યક્તિની મુદ્રા પ્રગટાવે છે. એ જ ભાવ 'સંકલ્પ' નામના કાવ્યમાં પણ આગવી રીતે નિરૂપાયો છે, તે આસ્વાદીએ :

એક એક વ્યક્તિ કોડિયે –
એક એક સંકલ્પ વાટ મુકાવો
પળી પળી કર્તવ્ય ઘી પુરાવો
જીવને દિવ્ય જ્યોત પ્રગટાવો :

મહાપુરુષોને ડગલે ને પગલે
ચાલો ને ચલાવો –

વાંચક સાથે વિચારક થાળો

અને, કેળવો આત્મીય ભાવનાઓ

જીવને; ઓ, આત્મવિભૂતિઓ !

જગત ઝાળમાં બળતાં માનવીઓના –

સહાયક બનીને ઉગારો,

સ્વાપર્ણના સોગંદ લેઓ,

ને કર્તવ્ય ગીતાના કર્તવ્યપાઠ-કર્તવ્યમંત્રો

જગતને ભણાવો, ઓ આર્યાવર્તના મુજબાળ.

વિશ્વબંધુત્વની પ્રાચીન ભારતીય ભાવનાને 'જવાહર નહેરુ' નામની રચનામાં ભારે બળકટ અભિવ્યક્તિ મળી છે. જવાહર નહેરુના નિધન પ્રસંગે નિર્મળાબહેને રચેલા શોકગીતરૂપી દુહાઓમાંથી એમનો ભારત પ્રેમ પ્રગટે છે. એમાં યોજાયેલા તળપદા શબ્દો માત્ર પ્રાસ માટે નથી પણ અર્થપૂર્ણ છે.

જગત તારણહાર, ગામતરાં શાને કર્યા;
ટળવતાં મનુબાળ, અમરાપર શાને વસ્યા.
વીરા તારે આંગણે, ભડ માનવીની ભીડ;
હૈયાં સૌ હળવાં કરે, મલક મલકનાં માનવી.
વિશ્વબંધુત્વની તારી ભાવના, વીરા ઝીલ્યા નહિ;
સળગી જવાળા બંધુ પ્રેમની, તેણે લીધો તારો પ્રાણ.
શાંતિ લેવા પરવર્યો, શાન્તિને સરગ ધામ;
પણ શાંતિ કોને કાજે? તારો આતમ શાંતિદૂત.
શાંતિનાં ન હોય તુંને પોઢણાં, તું જાગને વીરા ફરીવાર;
હિન્દવાણી એમ પુકારતી, ફરી ખેલને મારે અંક.

નિર્મળાબહેનના ભારતીય અધ્યાત્મવાદ અને સેવાભાવના ભારે અર્થસભર રીતે ચૂંદડી' નામની રચનામાંથી પ્રગટતો દષ્ટિગોચર થાય છે. કવયિત્રી ગાય છે :

ચૂંદડી

રંગાવ મારે માટે વ્હાલમ એક ભગવી ચૂંદડી;
પેરાવ તારા હાથથી હો નાથ ભગવી ચૂંદડી.
તાપે તજેલાં અર્ધભૂખ્યાં રંક પીડિતો કને;
ઢોળીશ જઈ વાયુ ઊતાપે લેઈ ભગવી ચૂંદડી.

દીનહીન માની ગોદથી વિખૂટાં પડેલાં બાલુડાં;
તેને ઝુલવવા પારણું બાંધી ચીરીશ ચૂંદડી.
જ્યાં રૂણ લગ્નો વૃદ્ધલગ્નો બાલલગ્નો આદર્યા;
ત્યાં રોકવી ખંડિત થતી દીન કન્યકાની ચૂંદડી.
એકાંત આંસુ સારતી નિઃસહાય વિધવા બેનને;
ત્યાં પરમ આશીર્વાદ શી ઓઢાડવી આ ચૂંદડી.

તાપે તપેલાં મોહવ્યાપી માનવોને અંતરે;
ઊંડે જઈ યુક્તિથકી શોધીશ ભગવી ચૂંદડી.
જ્યાં ભોગ અર્પાતા હશે જ્યાં કત્વખાનાં ચાલતાં;
ત્યાં સર્વ પહેલાં પહોંચવું આ પહેરી ભગવી ચૂંદડી.
તીર્થો સમાજો ધર્મગુરુઓ શાસ્ત્રોના છેદી સડા;
ત્યાં દીવ્યતા પ્રગટાવવા આ પ્રેરશે આ ચૂંદડી.

સ્રષ્ટા કલાકારો તણી કલ્યાણમય કૃતિઓ વિષે;
હું પૂરીશ ભગવા રંગ આ રસમય નીચોવી ચૂંદડી.
લયલા ઝુલેખાં ને શરીન મજનૂ અને ફરાહદ જ્યાં;
સૂતાં જઈ જ્યાં કબ પર ત્યાં ઓઢાડવી આ ચૂંદડી.
કિરતારની કરુણાસમી નિઃસહાયની તરણાસમી;
ત્રિતાપમાં વરુણાસમી આ એક ભગવી ચૂંદડી.

હું જાઈ છું હું જાઈ છું શક્તિતણાં શસ્ત્રો સજી;
આવીશ હવે કોદી ફરી સાર્થક કરી મમ ચૂંદડી.
સૌ વિશ્વમાં નારીત્વના દિગ્વિજયનાં ઝંડાસમી;
ફરકાવવી મારે હવે આ એક ભગવી ચૂંદડી.
આનંદની ધારા સમાં ત્યાં બ્રહ્મ મેઘો વરસશે;
ને ભીજશે કંઈ કાળની આ શુષ્ક આત્મિક ચૂંદડી.

સેવાભાવનાની પાર્શ્વભૂમાં એમની આધ્યાત્મભાવના ધબકતી હતી એનો પરિચય આ કવિતામાંથી મળે છે. ડાયસ્પોરા કવયિત્રી ભૌતિક સુવિધાઓથી લૌકિક સુખ મેળવવાને બદલે લોકસેવા અર્થે પોતાની પાસે પોતાનું જે કંઈ છે એને લુંટાવી દેવાની, ખરચી નાખવાની વૃત્તિને તેઓ ઉદ્દઘાટિત કરે છે. ધર્મસ્થાનોમાં દિવ્યતા પ્રગટાવવા કલાકારોમાં સંકલ્પબળ પ્રગટાવવા અને પ્રેમભાવમાં સફળ ન થતા મૃત્યુને શરણે થયેલા પ્રેમીઓને કફન પૂરું પાડવા અને નારીશક્તિની વિજયપતાકા રૂપે ફરકાવવા ચૂંદડીનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ એમની ઉપયોગી થવાની વૃત્તિની પરિચાયક છે. આ રીતે કોઈ નિઃસહાયને સહાયભૂત થવા માટે કોઈને ઉપયોગી થવા માટે માત્ર સ્વયં વ્યક્તિ જ નહીં એનું પ્રાપ્તવ્ય પણ અર્પણ કરવું છે એ વિગત ચૂંદડીના રૂપક દ્વારા કલાત્મક રીતે પ્રગટે છે. 'તેન ત્યકતેન ભૂજિથા' ત્યાગીને ભોગવવાના ભારતીય દષ્ટિબિંદુને અભિવ્યક્તિ અર્પતી આ રચના ગુજરાતી ડાયસ્પોરા કવિતા પરંપરામાં મહત્વની રહેશે, એમાંના ભારતીય ભાવવિધને કારણે. હવે એમની ખૂબ જ સુંદર રચનાકળા શક્તિનો ભારતીય નારીની શક્તિમતાનો પરિચય કરાવતી 'પ્રેમમૂર્તિ નીલા' નાઈલ નદી કવિતા આસ્વાદીએ.

પ્રેમમૂર્તિ નીલા

(નાઈલ નદી)

(૧)

યુગ યુગના મંથન પછી
જાણે સાંપડવું ન હોય કોઈ મહા નવનીત,
તેમ ઉખેડતી જુનવાણીને જડમૂળથી
ને આત્માને યા હોમ કરતી.
ઉવેખતી આદેશો માતપિતાના
સ્નેહલગ્નની નવ કન્યકા સમી

નીલવર્ણી એ નીલગંગાએ,
પૂર્વ આફ્રિકાના સાગર સિન્ધુ શા
ધીર ગંભીર અનેક આત્માઓના, પાલક પિતા

સમા

મીઠા મહેરામણ વિક્ટોરીઆ ન્યાંઝા શી
પિતૃગૃહની સદાકાળની વિદાય લેતી
આત્માએ ઓળખેલ પ્રેમીને ભેટવા,
યા હોમ કર્યો એ અજાણ્યા કો ગર્તમાં.

(૨)

પ્રેમિકાનો એ 'યા હોમ' બન્યો છે અમર
સારાય જગતમાં રિપનફોલના નામથી
વીત્યાં વર્ષો અનેક એ યા હોમના
પણ ન ઓળખ્યો કે ન ઓળખ્યાવ્યો
એ મહા અને વિપુલ જલપ્રપાતને
એ પ્રદેશનાં ભોળાં ભલાં માનવીએ.
એક સમયના એ અંધારીઆ દેશમાં
ઊતર્યા અનેક માનવી પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં,
શોધખોળ અને સાહસ જાણે

વરેલાં ન હોય પાશ્ચાત્યને

તેમ જગવિખ્યાત બન્યો એ વારિધોધ
'રિપનફોલ' શા ક્ષુલ્લક અભિધાનથી
જેવું જીવન તેવી પ્રેરણા
અનેક ભિન્ન પ્રકૃતિ માનવીઓને
અર્પે છે એ મહાધોધ
પ્રશાન્તિ, પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન

ચિન્તનશીલ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને.

સર્જનહારની અદ્ભુત શક્તિનાં
દર્શનદાન દેતો, કવિને કવિતા પ્રેરતો,
સૃષ્ટિસૌન્દર્યના ઉપાસકોનું એ
અમર યાત્રાધામ, કલાનું એ અપૂર્વ
કલામંદિર, વૈજ્ઞાનિકોના સંશોધનની
અમરખાણ, રસિકોનું વિહારસ્થાન,
સુખીનો આનન્દ સાગર અને દુઃખીનો
દિલાસો સમો એ મહા પ્રપાત,
સંસારતાપે બળતાં હૈયાઓનું
એ સનાતન અને અપૂર્વ શાન્તિધામ.

(૩)

ઉડાડતો હોય જાણે માનવીની ગાઢ નિદ્રા
તેમ ઘેરા રવે ગર્જતો સભર ભર્યો,
એ વિરાટ સમો ભવ્ય જલધોધ.
વહે છે ચતુર્મુખે અને હજુયે
વહ્યા કરશે અનન્તકાળ પર્યંત,
ગાશે અને ગાયા કરશે
પરમ બ્રહ્મની એ પરમ કવિતા.

(૪)

વિકટ છે પન્થ પ્રેમીનો તથાપિ
પ્રકૃલ્લ વદને બહાર આવી
વિક્ટોરીઆ સરોવરની લાડકી પુત્રીએ

કીધું જગમશહૂર મહા-અભિનિષ્કમણ.
આ કોડીલી ઉત્સાહભરી પ્રેમકન્યકાને
આવી 'મક્ષિકા પ્રથમ ગાસે'
ઘડીભર માન્યું ભયભીત હૃદયે કે
રૂંધાશે પ્રેમીનો પ્રેમપ્રવાહ !
નવયુગનો યંત્રવાદી માનવી
ક્યાંથી ઓળખે પ્રેમની પ્રેમજંખના ?
કુદરતને વિકૃત બનાવવી એ.

જાણે યંત્રવાદીઓને જન્મસિદ્ધ હકક
એ તો માગે પાર્થિવ પરિણામ કે લાભ.
ટિપાયાં ઝાલિમ અને રાક્ષસી લોખંડો
એ કુમળા નીલ કન્યકા ઉર ઉપરે,
આદરાયા પ્રયત્નો પાર ઓળંગવાના.
અને આખરે ઓળંગાવ્યો
દુર્ગમ દેહ એ કન્યકાનો,
દોડવા લાગ્યાં એ દેહ ઉપરે
આકાશગામી અને ગર્વિત અગ્નિરથો
માનવીનાં યાન્ત્રિક વાહનો.

(૫)

ખંખેરી પોલાદી અને લોખંડી
જંજીરોને પણ અથડાતી પછડાતી
ચાલી આગળ એ નીલ સરિતા
ઉવેખતી માનવીના એ મૂર્તિમંત ગર્વને
જતાં આગળ ઘેરી એ પ્રેમમૂર્તિને
નિર્દય કો પથ્થરો અને ખડકોએ,
પણ આત્મબળ ઓસર્યું ન એ પ્રેમિકાનું,
પ્રેમમસ્તીમાં પડતું મૂક્યું
'ઓવનફોલ' શા નામથી નિજ શરીરને.

(૬)

અનુભવો ઘડે છે માનવીને,
મસ્તી પરિણામે છે શાંતિમાં;
નીલગંગાનાં પાણી પણ
બન્યાં શાન્ત અને ગંભીર
અને સમાયાં 'ક્રિયોગા' સરોવરે
મેળવી આત્મભાન પોતાતણું
પંથે પડી ફરી એ પ્રેમીને ભેટવા.

(૭)

બન્યો પંથ વિકટ વિશેષ
અવરોધાયો માર્ગ મહા ગિરિગલ્વરોમાં.
ઊંચા ઊંચા પહાડોમાંથી
અસહ્ય વેકીને વેદના પણ
માર્ગ કાપ્યો છે પોતા તણો.
'મર્ચીસન ફોલ' શા નામથી
પ્રખ્યાત મહા પ્રદેશમાં.
પ્રેમીના રાહ ન્યારા છે,
ન હોત જો પ્રેમ ઉત્કટ અને ઉન્નત
તો ક્યાંથી ગવાત દેશદેશ
પ્રેમીની અસંખ્ય એ અમર ગાથાઓ.

સર્જનજૂના બની ગયા હવે
લયલા મજનૂની ગાથાઓ હવે
અને ચડી ગયા થર તેના પરે પણ
અનેક પ્રેમીનાં બલિદાનની વાતોના
પ્રેમમાં મસ્ત બનેલ પ્રેયસીને.
નથી પરવા સુખ કે દુઃખની
અને તેથી જ આથડ્યું શરીર તેણે
શિલા અને ગિરિકન્દરાઓમાં
અને જગમશહૂર બનાવ્યો
પ્રકૃતિસૌન્દર્યના મૂર્ત સ્વરૂપ શા
'મર્ચીસન ફોલ' નામે મહાધોધને
માનવી ન સમજે તેવી પ્રેમવાતો
પ્રેમની ભાષા પારખી ત્યાંનાં પશુઓએ
બનાવ્યું એ મહાધામને,
પોતાનું અખંડ સૌન્દર્ય યાત્રાધામ.
વટાવી એ વિકટ વાટને ત્યાં
ફરી ભૂલી પંથ પોતાનો
આલ્બર્ટ નામે સરોવરે
ઘડી જાણે ધ્યેયને ભૂલી
અલોપ થઈ એ નાવકડા વારિધિમાં
પણ નિર્મળ બની નીસરી એ આત્મભાને
વટાવી સરળ કીધો પંથ પોતા તણો.

(૮)

પ્રેમની પણ હોય છે હરીફાઈ
એ સિદ્ધ કરવા માર્ગમાં
મળી થેત અને આસમાનવર્ણી
એ પ્રેમઘેલી 'તાના' પુત્રીઓ.
વિક્ટોરીઆ સરોવર સમા મહાપિતાની
પ્રભાવશાળી પુત્રી નીલીમાં
અલોપ થઈ એ લાડીલી બે તાના - તનયાઓ.
મહાવિભૂતિની પ્રતિભામાં
મળી ગઈ એ નાનીશી બે તેજરેખા;
દ્વિગુણીત કરી આત્મતેજને
આરાધ્યદેવને આરાધવા
મહાયુગની કો અભિસારિકા શી
નીલગંગાએ કીધું પ્રયાણ ફરી પંથ જૂને.
યાદ કીધું નિજ પિતૃગૃહ
ધીમી કીધી નિજ સાગરગામી ગતિને.
પણ ના ! પ્રેમીને પશ્ચાત્તાપ શાનો ?
મંદ પણ અખંડ ગતિએ
શરૂ કીધો પંથ પોતાના પ્રિય આત્મનો
પ્રેમની એ પૂજારણ નીલાએ
વિસ્તાર્યો અને વિશાળ કીધો
સ્વામીને ભેટવા દેહ પોતાતણો.

(૯)

અત્યાર સુધી જગતનાં
માનવી પ્રત્યે ઘૃણા બતાવતી
નીલા બની લાગણીયુક્ત દયાદેવી,

આપણા એક સાહિત્યસ્વામી બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરનું એક કથન છે : 'સાહિત્યકાર એના સમયના તળાવનું માછલું છે.' સાહિત્યકારના જીવન પર તેના દેશ-કાળ-શિક્ષણ અને વ્યવસાયની અસર થયા વિના રહેતી નથી.

સાક્ષરધામ નડિયાદમાં, સન ૧૯૨૦ દરમિયાન જન્મેલા, પોપટલાલ પંચાલ 'સુરપાણ' મુખ્યત્વે ભારત, આફ્રિકા અને બ્રિટનમાં રહ્યા છે. આવા બહોળા અનુભવ સાથે તેમણે ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષામાંનાં ઘણાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ લેખકે સાહિત્યના અનેક ક્ષેત્રે ખેડાણ કર્યું છે. હું તેમની કૃતિઓ વિશે માત્ર મારો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની કોશિશ કરું છું. તેમની સાહિત્ય કૃતિઓમાંથી મને જે કંઈ ગમ્યું છે, તે પ્રત્યે માત્ર અંગૂલિનિર્દેશ કરીશ.

જગી તમન્ના લોકસેવાની;
ને બનાવ્યો લીલી કુંજર
સૂકા વેરાન શા મિસર દેશને.
મટ્યો ઉન્માદ નીલ સરિતાનો
બની તે નાવિકોની પાલક માતા
સરી પડીને વહેવા લાગી
ભાર નિજ પુત્રીવત્ નૌકાઓને.
તાપે તપેલાં ધોમ ધખતાં રણ સરીખડાં
સારાય મિસર દેશની બની તે મહા માતા.

(૧૦)

ને દૂરથી આવતી નીરખી સિન્ધુરાજે,
સૂર્યના તાપમાં વરસતી વાદળી
જેવી લજ્જાસ્પદ નિજ પ્રેમ-પંથીને,
ઓળખ્યો પ્રેમે આત્મને
ને વિસ્તારીને વિપુલ બાહુ પોતાના
સમાવી સાગરરાજે એ પ્રેમમૂર્તિ
નીલગંગાને.

'પ્રેમમૂર્તિ નીલા' નાઈલ નદી વિષયક કવિતા ભારતીય નારીભાવજગતની પીઠિકા ઉપર મંડિત છે. નીલ નદીના રૂપકના માધ્યમથી નારીનું સ્થાનાંતરણ કેવાં સ્થિત્યંતરો વચ્ચે પણ કેવું અકબંધ રહે છે તેની વિગત તથા એની પ્રતિબદ્ધતા જ એના વ્યક્તિત્વને કેવી પ્રેરણાદાયી બનાવે છે એને કલાત્મક અભિવ્યક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. લક્ષ્યગામિતાને પાર પાડવા માટે અવરોધોને અવગણીને સફળતા હાંસલ કરતી નારીની વ્યક્તિમત્તાને આલેખતી આ રચના આવા કારણે અર્થપૂર્ણ બને છે. વળી, એક રાષ્ટ્રમાંથી બીજા રાષ્ટ્રમાં અર્થાત્ યુગાન્તમાંથી મિસરમાં જવું અને આરંભથી અંતિમ તબક્કા સુધી સૌને સભર કરવાનું - સમૃદ્ધ કરવાનું ભારતીય નારીનું હકારાત્મક વલણ પણ એમાંથી ભારે અસરકારક રીતે ઉદ્ઘાટિત થાય છે. નીલમાંથી નાઈલ બની જતી નદીની જ આ વીતકકથા એ નિરૂપિત વિષયસામગ્રી નથી પણ ગુજરાતી

સર્જન ક્ષેત્રે પંચાલ સાહેબ સૌ પ્રથમ તો કવિતાદેવીના પ્રેમમાં પડ્યા છે. તેમનો કાવ્યસંગ્રહ 'વનવગડાનાં ફૂલ', ૨૦૦૭ દરમિયાન લોકોના હાથમાં આવ્યો. કવિએ આ સંગ્રહમાં ઊર્મિગીતો, ભક્તિગીતો, ગાંધીકાવ્યો, વિનોદ કાવ્યો, પ્રાસાંગિકો અને ગજલો જુદા જુદા વિભાગોમાં વિભાજિત કર્યાં છે. દરેક વિભાગમાં કવિની પ્રતિભા દષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતી નથી. પૃથ્વી, શિખરિણી, અનુષ્ટુપ, સ્વધરા વગેરે છંદોમાં કાવ્યો ઢાળ્યાં છે. આ બધામાં કવિને પૃથ્વી છંદ અને શિખરિણી છંદમાં કાવ્યો રચવાનું વધુ ફાવી ગયું લાગે છે. 'આ લંડન છે' અને 'ત્રણ ત્રણ ગાંધી માર્યા !' કાવ્યો થોડાં લાંબાં લાગે છે.

'ત્રણ ત્રણ ગાંધી માર્યા !' કાવ્ય મહેન્દ્રભાઈ મેઘાણીએ, 'અર્ધી સદીની વાયનયાત્રા'ના ભાગ-૧માં સંપાદિત થયેલું છે. 'એ જ બસ પસંદ છે' કાવ્યમાં 'બસ' શબ્દ પર સરસ મજાનો શ્લેષ અલંકાર રચાયો છે. ત્યાં સસ્પેન્સ પણ ખાસો જોવા મળે છે. પ્રાસાંગિક કાવ્યોમાં પણ હાસ્યકાર ઝોકિયું કરવાનું ચૂકતા નથી. પોપટલાલ પંચાલના સાહિત્યકાર તરીકેનાં બધાં પાસાંઓમાં મને ત્રણ પાસાંઓ મુખ્ય લાગે છે. સૌથી પ્રથમ એ કવિ છે. બીજા કમે હું એમને

ઝાયસૂપોરા સાહિત્યની ખરી છબી પણ એમાંથી પ્રગટે છે. કવયિત્રીની સંવેદનપૂર્ણ અને અર્થપૂર્ણ કલાત્મક અભિવ્યક્તિને કારણે હૃદયસ્પર્શી બની છે. રચનાને જ ખૂબ જ ઉચિત રીતે દશ ખંડમાં વિભાજિત કરી છે. એનો વિકાસ પણ નદી જેવો વેગીલો, ધીર ગંભીર છે. ક્યાંક ધોધ રૂપે, ક્યાંક સરોવર રૂપે, ક્યાંક અફળાઈ પછડાઈને ભારે અવાજથી સમાજ સમક્ષ દર્શનીય બની રહેલ અને સમાજને માટે પ્રાણરૂપ નદી અહીં માત્ર નીલ નદી રૂપે જ નહીં પણ ઝાયસૂપોરા વ્યક્તિમત્તાના ખરા પરિચય સંદર્ભે પણ ભારે મહત્ત્વની છે. નારીને નારીરૂપ અર્પવાની કવયિત્રીની કલ્પનાશક્તિ સરાહનીય છે. ભારતીય નારી પોતાના હૃદયમાં કંઈ ભેદભાવ વગર કેટલા બધાનો સમાવેશ કરે છે એ દર્શાવવા માટે નીલમાં સંમિલિત થતી અને ઓતપ્રોત થઈ શકેલી શ્વેત આસમાની રંગની સરિતાના પ્રવાહનું આલેખન મનભર અને મનહર છે. પ્રેમીને પ્રાપ્ત કરીને પ્રેમીકા નીલદીદીએ મિસરમાં માતૃસ્વરૂપ કઈ રીતે ધારણ કર્યું એનું આલેખન ભારતીયતાને પ્રગટાવે છે. નિર્મળાબહેનના જીવનના વિવિધ બનાવોને, આગવા અને નવા-નવા ક્ષેત્રના સેવાવ્રતી વ્યક્તિત્વનો અને સર્જનાત્મક પ્રતિભાશક્તિનો પરિચય આખરે એક ગુજરાતી ઝાયસૂપોરા નારી કેવા અવરોધો, અસુવિધાઓ વચ્ચે ભૌતિક સમૃદ્ધિમાં અટવાયા સિવાય પૂરી ભારતીય - ગુજરાતી બની રહીને પોતાનામાંથી માતૃશક્તિનો મહિમા પ્રસરાવવા સક્ષમ અને સશક્ત છે, એનું વિશ્વ સમક્ષ ઊજળું ઉદાહરણ છે.

['Tirth', 264, Janakpuri, University Road, RAJKOT - 360 005, India]

હાસ્યકાર લેખું છું અને પછી તેમને વાર્તાકાર કે નવલકથાકાર કહું.

પદરચના એ માનવીની ભાષાની પ્રથમ અને સહજ ભાષા છે. ગદ્ય તો ગુજરાતીમાં બહુ મોડું આવ્યું છે. કાવ્યાનંદને બ્રહ્માનંદ સહોદર કહ્યો છે. પદરચનામાં કવિને પણ આનંદ થાય તે પણ એટલું જ સહજ.

પોપટલાલ ફૂલચંદ પંચાલ

'પાનદાની' (૧૯૭૦), 'બીલીપત્ર' (૧૯૮૩-૪) તથા 'શ્રી ૧૦૮ અને બીજી વાર્તાઓ' (૨૦૦૭) વાર્તાસંગ્રહો છે. 'પાનદાની' અને 'શ્રી ૧૦૮ અને બીજી વાર્તાઓ' વચ્ચે આશરે પચીસેક વર્ષનો સમયગાળો જોવા મળે છે. આ બધું જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સજાગ અને સક્રિય સર્જકની ભાષાનું કલેવર પણ બદલાતું રહ્યું છે. સર્જકે સર્જનહારની પૂર્ણતા તરફ પ્રવાસ કરવાનો હોય છે, જે તેમનાં સાહિત્યસર્જનમાં સહજ બનતું જોવા મળ્યું છે.

પંચાલની વાર્તાઓની કથાવસ્તુ વિશે જોઈએ તો જણાશે કે સામાજિક જીવનમાં જે બધું બને તેવા, નોકરીના પ્રશ્નો, દામ્પત્ય જીવનમાં બનતાં કજોડાં, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, વિધવાવિવાહ જેવા વિષયો છે. તેમની વાર્તાઓના ઉઘાડ અને અંત ધ્યાન ખેંચે એવા ચોટદાર હોય છે. સૂર્યોદયથી દિવસની શરૂઆત થાય તેમ, તેમની કેટલીક વાર્તાઓનો ઉઘાડ પ્રકૃતિવર્ણનથી થાય છે. પ્રકૃતિ સૌન્દર્યની નોંધ લીધા પછી તેમની વાર્તાનાં પાત્રોમાં નરનારીના દેહનું શૃંગારિક વર્ણન ઠીકઠીક જોવા મળે છે. નર કરતાં નારીના દેહનું વર્ણન તે સરસ રીતે કરે છે. શરૂઆતની વાર્તાઓમાં લાઘવ તત્ત્વ ઓછું જોવા મળે છે. તેમના સંવાદોની ભાષા, પાત્રોની સહજ ભાષા બની જાય છે. ક્યારેક તો લેખક પાત્રમય બની જતા લાગે છે. તે તેમની સંવેદનાની પરાકાષ્ટા છે.

તેમની ભાષાશૈલી એવી છે કે તે વાચકના મનને જકડી રાખે છે અને મુગ્ધ કરે છે. ટૂંકી વાર્તાના તેઓ કલમ કસબી હોવાને કારણે તેમનાં લેખનમાં આવતાં ટૂંકાં વાક્યો પ્રત્યે, વ્યાકરણના રસિયાઓનું ધ્યાન ખેંચાયા વિના રહેતું નથી. તેવા થોડાક ઉદાહરણો જોઈએ :

એકલવાયાં અરુણ અને સુધાને પરસ્પરનો સંગાથ મળ્યો. શબ્દોને સૂર મળ્યો. કવિતાને કંઠ મળ્યો. દિવસો ગયા. પરિચય વધ્યો. મહિનાઓ ગયા. મળવાના પ્રસંગો વધ્યા. હૃદયની નિકટતા વધી. મૈત્રી ગાઢ બની. વગેરે વગેરે. આમ ગુજરાતી ભાષા પર તેઓ અદ્ભુત પ્રભુત્વ ધરાવે છે.

ગમ્મતમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય : અન્ય પાત્રો માટે સારા સંજોગો ઊભા કરવા માટે લેખક ક્યારેક પાત્રને માંદા પાડીને પ્રભુને પ્યારા કરી દે છે!

અલંકારો, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો અને હાસ્યરસનાં છાંટણાં તેમના વાર્તાજગતમાં જ્યાં ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમનો કવિ જીવ પણ શાંત રહેતો નથી. તેમના લેખનમાં, તેમનો સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ પણ છતો થયા વિના રહેતો નથી. વાર્તાઓમાં લેખક પહેલા પુરુષ બહુવચનમાં પોતાનું સ્થાન લઈ લે છે. તેમની વાર્તાઓમાં સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓના નામોનો ઉલ્લેખ થયા વિના રહેતો નથી. તેમને મુખવાસ પણ સાદો ન ચાલે. તેમને તો મધમધતું પાન જ જોઈએ.

‘પાનદાની’ વાર્તામાં, ખોવાયેલો દીકરો મળ્યો. ખોવાયેલી પત્ની પતિને મળી. પત્નીને ખોવાયેલો પતિ મળ્યો. આમ વાર્તા સુખાન્ત પામે છે. જાણે લેખક કહેતા હોય: **Nothing is lost!** વસ્તુ કે વ્યક્તિ ખોવાતાં નથી. માત્ર સ્થળાન્તર કરે છે. વાર્તાઓમાં ઘટનાઓ પણ સમયસર બને છે. ‘શ્રી ૧૦૮ અને બીજી વાર્તાઓ’ સંગ્રહ વાચકોને ૨૦૦૭માં મળ્યો. વાર્તાકાર તરીકે તેમનો સાચો પરિચય તો તેમની વાર્તાઓ વાંચ્યા પછી જ થાય. પંચાલ સાહેબ માત્ર સારા વાર્તાકાર જ નથી, તેઓ કવિ, હાસ્યલેખક, નવલકથાકાર, ચિંતક અને શિક્ષક પણ છે.

તેમની વાર્તાઓમાં તેમનો કવિ જીવ અને હાસ્યકાર વારંવાર ડોકિયું કરતા દેખાય છે. તેમની વાર્તાઓ વાંચ્યા પછી કહ્યા વિના ચાલશે નહીં કે ટૂંકી વાર્તાનો કસબ તેમને વરી ચૂક્યો છે. ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ અને ‘બ્રેન્ટ લાઈબ્રેરી સર્વિસીસ’ના સહકારમાં, ‘વાર્તા વર્તુળ’ની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. તે વર્તુળના પ્રથમ સંચાલક પોપટલાલ પંચાલ હતા, તેની નોંધ લીધા વિના કેમ ચાલે ?

આ વાર્તાસંગ્રહની શરૂઆત ‘શ્રી ૧૦૮થી’ થયો છે, અને સંગ્રહનો અંત ‘વાર્તાનો અંત’થી આવે છે. આમ વાર્તાઓનો ક્રમ ગોઠવવામાં પણ એમણે કાળજી લીધી છે. પહેલી વાર્તાનું શીર્ષક જોતાં સહજ એવું અનુમાન થાય છે ‘શ્રી ૧૦૮’ એ કોઈ ધાર્મિક વાર્તા હશે, પણ હકીકતે એવું નથી. વાર્તાકાર પોતે જ આ વાર્તાનો પરિચય આપે છે તે જોઈએ.

‘પિકાડિલીના પ્રવાસમાં ભજવાયેલી વિનોદિકા, કરુણિકા, પૌરાણિકતા જેવી ઘટના છે.’ આ વાર્તા આ સંગ્રહની એક ઉત્તમ વાર્તાઓમાંની એક છે.

‘ઠાકોરજી સોનાના પણ ... ’ : વાચકમિત્રો, વાર્તાકારના જ શબ્દોમાં, અહીં

આપણે શૃંગાર રસની એક ઝલક માણીશું. તાપી નદીના કિનારા પરનું આ દૃશ્ય જુઓ :

‘થોડી વાર પછી કોઈ સ્ત્રીનો નગ્ન દેહ સરિતાજળમાંથી બહાર આવ્યો. તટ પર ઊભેલી વ્યક્તિએ એના ભીના દેહને લૂછવા માંડ્યો. પછી એને ક્યાં ય સુધી આલિંગન દઈ એના મોં ને છાતી પર ચુંબનો ચોડવા લાગ્યો. એક હાથ એની કમરે વીટાળી, બીજા હાથે એનાં નિતંબ પસવારવા લાગ્યો.’ આ શૃંગાર રસ વાર્તાકારને સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી મળ્યો હોય તો નવાઈ નહીં.

‘એક બળાત્કારનો કેસ’ : બચપણથી ચાહેલી સુમિ સાથે અનુપમ ગાંધર્વ લગ્ન કરે છે. એક પુત્ર પણ થયો. વધુ અભ્યાસાર્થે અનુપમ અમેરિકા જાય છે. ઓશોના તેજમાં અંજાય છે. અભ્યાસ પડતો મૂકે છે. સાધુ બની પોતાના ગામના આશ્રમનું સંચાલન કરે છે.

લેખક આનંદસાગર પાસે, સુમિને એકાન્તમાં બોલાવીને તેના પર બળાત્કાર કરાવે છે. આનંદસાગર અસલમાં અનુપમ એનો ખોવાયેલો પતિ છે. કોર્ટ એને બળાત્કારના ગુનામાં નિર્દોષ છોડી મૂકે છે!

પતિ પોતાની પત્નીની મરજી વિરુદ્ધ તેની સાથે દેહસુખ કરે, તેને આજની સરકાર ગુનો ગણે છે. વાર્તાલેખનમાં સંશોધન પણ આવશ્યક હોય છે. આપણા વાર્તાકાર આ બાબતમાં અહીં કેમ થાપ ખાઈ ગયા, તે સમજાવું નથી.

પંચાલ સાહેબની વાર્તાઓમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સસ્પેન્સ જોવા મળે છે. ‘તમે જાણો’માં બે બહેનપણીઓની કથામાં સસ્પેન્સનો સરસ ઉપયોગ કરી વાર્તાને વાર્તાકારે કેવી ચગાવી છે તે જાણવું ગમશે :

‘દુનિયા માને ન માને’ વાર્તામાં આજના સંતાનો વિધવા - વિધુર માતાપિતાને કેવી યુક્તિથી પરણાવી દે છે, તેની કથાવસ્તુ છે. આ જ વાર્તામાં વાતારકાર પિતા - પુત્રી વચ્ચે અદાલતી ભાષામાં મજાના સંવાદો પ્રયોજે છે. તે જોવા સમ છે :

‘અવની બેટા, જસ્ટ એ મિનિટ - જરીક ઊભી રહે તો, પછી પેલી વાતનું શું કર્યું?’

‘કઈ વાતનું પપ્પા?’

‘તારા લગ્નની તારીખનું.’

‘લગ્ન નથી કરવાં.’

‘માય ગૌડ! વોટ ડુયુ મીન - મતલબ?’

‘આઈ મીન વોટ આઈ સે - મતલબ

સાફ છે.’

‘કાંઈ વાંધો છે ? મૂરતિયો નથી

ગમતો?’

‘સગાઈ થઈ ગઈ છે. એટલે તમારો

પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત છે.’

‘મિસ્ટેક એડમિટેડ, મી લોર્ડ!’ એમ

હસતાં હસતાં બેરિસ્ટરે પૂછ્યું.

‘તો તારાં મમ્મીનું દુઃખ છે?’

‘ના, મને મમ્મીનું દુઃખ નથી. તમારું

દુઃખ છે.’

‘મારું દુઃખ ? માય ગૌડ ! આશ્ચર્ય ... સરપ્રાયઝિંગ!’

બીજો એક સંવાદ જોઈએ :
‘તો તારે પરણવું નથી, એમ ને, અવનિ?’

‘પરણવું છે, પણ એક શરત છે.’

‘શી શરત છે ? બોલી નાંખ ખખડાવીને.’

‘મારે પહેલાં તમને પરણાવવા છે.’

‘સિલી ગર્લ ! ભાંગબાંગ તો નથી પીધી ને?’

‘ભાંગ પીધી છે - બાંગ પોકારવાની!’

‘તો પોકાર - ઉપરવાળો ને બધું લોક સાંભળે એમ.’

એક વધુ સંવાદ માણીએ :

અવનિથી હસી પડાયું. બોલી : ‘પપ્પા, નો જોક, પ્લીઝ. આઈ એમ સીરિયસ અબાઉટ વોટ આઈ સે. સાંભળો.’

‘તો ચાલો, સીરિયસબહેન, સંભળાવો તમારી વાત.’

એટલે અવનિએ વાતનો ફોડ પાડતાં કહ્યું : ‘પપ્પા, અમે અમારાં લગ્ન પહેલાં તમને પરણાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે.’

‘અમે એટલે?’

‘એટલે મેં અને આશિષે.’

‘ઓહ, તો તમે જોઈન્ટ કાવતરું ઘડ્યું છે!’

‘હા.’

‘તો બોલાવ આપણા ગોરબાપાને, જોવડાવ મહુરત ને કર તૈયારી મને ઘોડે ચડાવીને ગધેડે બેસાડવાની!’

અહીં પાત્રોના સંવાદોની ભાષા કેટલી સહજ બની જાય છે. લેખક જાણે પાત્રમય બની જતા ન હોય! તે તેમના સંવેદનની પરાકાષ્ટા છે.

‘પાનદાની’ અને ‘શ્રી ૧૦૮ અને બીજી વાર્તાઓ’ના સમયગાળામાં લેખકની ભાષાનું કલેવર કેટલું બદલાયેલું છે, તેનો એક સાદો દાખલો જોઈએ. એક વાર્તામાં પાત્ર પોતાની ઓળખ આપતાં કહે છે : ‘હું ડીઝાઈનનું કામ કરું છું.’ વાર્તાકાર આ કથન, પાત્ર પાસે આજે બોલાવત : ‘હું ડીઝાઈનર છું.’ ‘વાર્તાનો અંત’ : આ વાર્તાને અંતિમ વાર્તા તરીકે મૂકવામાં આવી છે એ પણ કુનેહ છે.

લેખક બંગાળી ભાષાના અને અમેરિકામાં અંગ્રેજી ભાષાના ઉચ્ચાર કેવા થાય છે, તેની પણ હળવી ઠેકડી ઉડાવે છે. ‘કોમોલાબેન, નોમોસ્તે અને અંગ્રેજીમાં ‘હોટ ડોગ’નું હાટ ડોગ, ઓર્ડરનું આર્ડર અને ઓનિયનનું આનિયન વગેરે શબ્દો પ્રયોજી વાર્તામાં હાસ્યરસના ફુવારા ઉડાડે છે.

‘બીલીપત્ર’માં દસ નવલિકાઓનો સમાવેશ થયો છે. અહીં ‘શકુન્તલાનું સ્વપ્ન’માં શકુન્તલાની દૈનિક પ્રવૃત્તિઓના વર્ણનમાં કાલિદાસની શકુન્તલાની કાર્બનકોપી જ જાણે

જોઈ લો ! માત્ર અહીં હરણાંને નીરવાનું નથી રહેતું. આ વાર્તાની શકુન્તલા, ઊઘડતી કળી અને કરમાતું ફૂલ, લેખકની કલમે ચિતરાયું છે. અહીં વાર્તાનો અંત પણ કરુણ પણ વાસ્તવિક બની રહે છે. જ્યારે 'મા તે મા' વાર્તાનો અંત ખૂબ જ સુખદ છે. આ પુસ્તકમાં હાસ્ય નિબંધિકા સાત છે. બધી જ વાર્તાઓમાં ભારોભાર હાસ્ય છે. આ પુસ્તકના 'પ્રવાસ' વિભાગમાં ઑગસ્ટ ૧૯૬૪ના પ્રવાસનું લખાણ આમેજ છે. પ્રવાસ સાહિત્યમાં રસ ધરાવનારા વાચકને પ્રકૃતિ વર્ણનની માયાજાળમાં લેખક જકડી રાખે છે. પ્રવાસ હોય અને પ્રકૃતિવર્ણન ન હોય એમ બને જ નહીં.

પોપટલાલ પચાલે હાલ પર્યંત ત્રણ નવલકથાઓનું સર્જન કર્યું છે : 'વસંત - લતા' (૧૯૮૫), 'જો તુમ તોડો પિયા' (૨૦૦૧) તથા 'પાંદડું લીલું ને રંગ રાતો' (પ્રકાશ્ય).

સ્થાનિક સાપ્તાહિક "ગુજરાત સમાચાર"માં ધારાવહી રૂપે પ્રગટ થયેલી આ નવલ ૨૧ પ્રકરણોમાં પથરાયેલી છે. પ્રેમ અને નિધિ, વિજય અને મીના તથા ઈકબાલ અને મંદાકિની જેવી નવજુવાન ત્રિપુટીનાં હૈયાંઓની અલબેલી ને રોમાંચક પ્રણયવાર્તા છે. પ્રેમ પ્રેમસુખ ગરીબ વિધવા માનો એકનો એક દીકરો છે. નિધિ મૂળ વડોદરાની વતની ને શ્રીમંત માતાપિતાની બહુ લાડકોડમાં ઉછરેલી એકલોતી પુત્રી છે. મુંબઈમાં બી.કોમ. થઈને લંડનમાં એમ.બી.એ.નું ભણવા આવી છે. મામામામીની સારસંભાળ નીચે એ ડોસ્ટેલમાં રહીને ભણે છે. મુંબઈની હવામાં ઉછરેલી હોવાથી નિધિ દારૂ સિગારેટ પણ પીએ છે. ઈકુ ઈકબાલ અને કિની મંદાકિનીને પાડોશીના દાવે પ્રેમ થઈ જાય છે. જય વિજય જોડિયા ભાઈ છે. જયની પત્ની બીનાની નાની બહેન મીના સાથે વિજયનાં લગ્ન ગોઠવે છે.

માત્ર યુરોપ અમેરિકાની જ નહીં, સાંપ્રત સમયની સમગ્ર દુનિયાની સળગતી સમસ્યા છે. વડીલોએ ગોઠવેલાં લગ્નો અને પ્રેમલગ્નો એ સંદર્ભે નવી પેઢીનાં જુવાનો અને માબાપો વચ્ચે આચારવિચારના ભેદનો સંઘર્ષ સતત ચાલ્યા કરે છે. વળી, ભારતમાં ગાંધીજીના આગમન પછી જ્ઞાતિ જ્ઞાતિના ભેદ ભૂંસાઈ ગયા, એટલું જ નહીં, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીએ દુનિયાને ખૂબ જ નાની કરી નાંખી. રોટીબેટીના વહેવારમાં જિલ્લા કે પ્રાંત જ નહીં, રાષ્ટ્રના સીમાડાઓ પણ તૂટી ગયા. ધર્મના સીમાડાઓ પણ ભૂંસાતા ચાલ્યા. આવા તાણાવાણાના સામાજિક માહોલમાં ભારત - આફ્રિકા અને લંડનની ત્રિવેણી ભૂમિ ઉપર વિચરતી આ ધારાવાહીએ "ગુજરાત સમાચાર"ના વાચકોનાં હૈયાંઓને આનંદવિભોર કરી છ છ મહિના સુધી જકડી રાખ્યાં હતાં, એટલું આ વાર્તાની ગુણવત્તા અને ક્ષમતાના પુરાવા રૂપે બસ ગણાય.

'વસંત - લતા' ૩૨ પ્રકરણોમાં પથરાયેલી કથા છે. આ નવલકથાનું વાતાવરણ, પરિસ્થિતિ અને જીવનની સમસ્યાઓની ગૂંથણી આપણા દૈનિક જીવનથી પર નથી. નવલકથાની વસ્તુ : પંડ્યા દંપતી, મેનેજર મિ. ભટ્ટ, કરસનદાસ શેઠ ને સૂર્યબાળા, હરિદાસ અને

સંતોકબહેન પાદરી, ડોક્ટર સી.કે., અતુલ - લીલા, જયંત - વૃંદા, ઈલા, દાદાજી સુમનરાય, લતાની બા વિદ્યાગૌરી, વસંતની બા, રશ્મિ - શક્તિ વગેરે પાત્રો સિવાય મુખ્ય પાત્રો વાર્તાનાયક - નાયિકા વસંત - લીલાની આસપાસ ગૂંથાયેલી છે. પાત્રોના આંતરસંબંધોનાં ચઢાણ-ઉતાર, ભાવસંવેદનો આંસુના ડૂસકાં, લાગણીના સ્પંદન, પ્રેમની ઉજ્જવળ રેખાઓ અને વાસનાની નિર્લજ્જ લોલુપતાની રેખાઓ દોરાયેલી છે. પાત્રોની વેદના વાચકને હચમચાવી નાંખે છે.

નવલકથાની શૈલી વર્ણનાત્મક છે. આ નવલકથા કલાલક્ષી સિદ્ધિને આંબે છે. અલંકારોનો અતિરેક જોવા મળતો નથી. પ્રકરણ ૨૧માં, 'રંગ રેલાયો'માં, નવલકથાકારમાં રહેલો કવિ સતત હાજરી પૂરાવ્યા કરે છે અને કવિતામાં પ્રસન્નતા વ્યક્ત થાય છે. નાયક નાયિકાનાં પ્રથમ લગ્નના પાત્રો નિર્મલ્ય છે. લગ્ન જીવન કથળેલાં છે. ફરીથી યોગ્ય જીવનસાથીઓ મળતાં વાચકોના મનને સંતોષ થાય છે. વાસના લોલુપતા કેટલી હદ સુધી મનુષ્યને લઈ જાય છે, એ બતાવવાનું લેખક ચૂકતા નથી. નવલકથાનો ઊઘાડ અને અંત પણ ખૂબ જ ચોટદાર રહ્યાં છે. વાર્તાલાપની સુરેખતા અને કસબ આ નવલકથાને સાંગોપાંગ કલાકૃતિ બનાવે છે. પોપટલાલ પંચાલની આ પ્રથમ નવલકથા છે. તેને આવકારવાનું ગમશે.

'જો તુમ તોડો પિયા'ને ૩૩ પ્રકરણો છે. ૧૯૮૮ દરમિયાન, આ નવલકથા પણ "ગુજરાત સમાચાર"માં હપ્તાવાર પ્રગટ થઈ હતી. હકીકતે, તે વેળા, આ નવલકથા 'બળતા પલાશ' નામધારી હતી; પરંતુ લેખકપત્ની વીમળાબહેનને એ શીર્ષક ઝાઝું ગમેલું નહીં. અને આમ આ બીજું, નવું શીર્ષક નવલકથાને સાંપડે છે. પરિણામે નવલકથાકારને કથામાં યોગ્ય ફેરફાર કરવા પડેલા ! કથાવસ્તુ : રાધા - ગોવિંદના લગ્નવિચ્છેદના કેન્દ્રવર્તી વિષયની આસપાસ, ૧૯૫૦થી ૧૯૮૦ના સમયગાળામાં, આપણા જીવનની સામાજિક, આર્થિક તેમ જ રાજકીય દુનિયાના વૈશ્વિક મહદ અંશો ઝીલીને આપણા આદર્શો, અરમાનો, અળવીતરાઈઓ અને નબળાઈઓ વચ્ચે વેદનાની શૂળોના લબકારા અને ધબકારાના તાણાવાણામાં ગૂંથાયેલા આપણા સમકાલીન સંસારચિત્રને પંચાલે તેમના સ્વભાવગત હાસ્યરસથી રંગીને, તેમ જ પેલો વિશ્વ વિખ્યાત સાહિત્યકાર માયરોન ટાયલર કહે છે તેમ, 'આપણે સત્તરના હોઈએ કે સિત્તરના, જીવન પ્રત્યેની મુગ્ધતા આપણને સદા યુવાન રાખે છે.' આ બધું વાર્તાના વિહંગાવલોકનમાં દિવંગત ટી. પી. સૂચક લખે છે તે બિલકુલ વાસ્તવિક છે.

આ નવલકથાઓમાં પ્રસંગોની ગૂંથણી, વાર્તાનું સમથળ વહન, પાત્રાનુરૂપ ને પ્રસંગોચિત ભાષા, કહેવતો, અલંકારો, ઉદાહરણો અને રૂઢિપ્રયોગોનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ થયો છે. લેખકની વાર્તાકળા પ્રશંસા અને અભિનંદનની અધિકારી છે. મોટા ભાગના પ્રકરણોની શરૂઆત હિન્દુ તહેવારો કે હિન્દુ કેલેન્ડરની યાદ દેવાવે

છે. લેખકનો ખુલાસો પણ વાંચવા જેવો છે. 'આફ્રિકાના વસવાટ દરમિયાન, આપણા ભારતીય સમાજ જીવનનું જે દર્શન થયું, તેના આઘાત પ્રત્યાઘાત ઝીલીને આ નવલકથાના પાત્રો અને પ્રસંગોનું ઘડતર કરતાં મને દિવ્ય આનંદની અનુભૂતિ થઈ છે. ઘણીવાર તો એ પાત્રોએ મને વહેલી સવારની મીઠી નિંદ્રામાંથી જગાડીને કલમ પકડાવી છે. ક્યારેક હું એમને દોરું, તે કરતાં વધારે તે મને દોરી ગયાં છે.' આ નવલકથા સુખાન્તમાં વિરમે છે. અને વાચક નવલકથા પૂરી કરતાં આનંદની અનુભૂતિ કરે છે. વાચકોનો દી' બની જાય છે. વાચકની અપેક્ષાને નવલકથાકાર પૂરી કરે છે. એ જ આ નવલકથાની સફળતા છે. આ નવલકથાના લેખક માત્ર નવલકથાકાર જ નથી. તેમનામાં છૂપાયા છે કવિ, વાર્તાકાર, હાસ્યકાર, શિક્ષક અને ચિંતક. જેમના ખોળિયામાં આટઆટલા લોકો વસ્યા હોય તેમની લેખિનીમાં પછી તાકાત કેમ ના હોય !

'ઝરમર ઝરમર' (૧૯૯૭) હાસ્યલેખનો સંગ્રહ છે. આ હાસ્યલેખોનો ભારતમાં ઊગમ, આફ્રિકામાં વિકાસ અને ઈંગ્લેન્ડમાં વિરામ પામે છે.

પુસ્તકમાં કાવ્યમય ગદ્ય છે. અલંકારોથી ભાષા વૈભવશાળી બની છે. અંગ્રેજી શબ્દો યોગ્ય સ્થળે વપરાયા છે. સામાન્ય વાચકોને પણ સમજાય તેવા ખ્યાલથી તેમના લેખો લખાયેલા લાગે છે. પાંડિત્ય બતાવવાની ઘૃષ્ટતા તેમણે કરી નથી. તેમનો કટાક્ષ પણ ઝેરીલો બનતો નથી. તેમના લેખોમાં તેમના બહોળા વાંચનની છાપ ઊભી થયા વિના રહેતી નથી. આમ તેમના વાંચનનો વિનિયોગ તેમના સાહિત્યસર્જનમાં એક ખૂબી બની જાય છે. નજીકના ભવિષ્યમાં તેમના હાસ્યના ફુવારામાં ભીંજવાનું આપણને ગમશે. 'નામ પાડવાનું કામ' લેખ ઝરમર ઝરમર પુસ્તકમાં છે. એ જ હાસ્યલેખ 'વિનોદિકા'માં જોવા સાંપડે છે. તેમ 'માસી લોક' ઝરમર ઝરમરમાં ય પ્રકાશિત છે.

હાસ્યકાર તરીકે પોપટલાલ પંચાલને અન્ય હાસ્યકારોની સરખામણીમાં ક્યાં મૂકવા, તે સવાલ ટાળીશ. હાસ્યકારોની સારી જમાતને તેઓ બરાબર જાણે છે. તારક મહેતા, વિનોદ ભટ્ટ, જ્યોતીન્દ્ર દવે, બકુલ ત્રિપાઠી, હરનિશ જાની અને નિર્મિશ ઠાકર પોતપોતાને સ્થાને યોગ્ય છે. પણ એક સવાલ આપણે પૂછી પાડીએ : બ્રિટનમાં, અરે, પશ્ચિમના દેશોમાં વસતા ગુજરાતી લેખકોમાં હાસ્યકારો કેટલા ? અહીંના હાસ્યકારોની, ભલા. કોઈ યાદી હશે કે ? યાદી તૈયાર કરવાની જરૂર જ ક્યાં પડે છે ? માનો કે તેવી યાદી તૈયાર કરાય તો તેમાં પંચાલ કયા ક્રમે નોંધાય ? તે દિશામાં તેઓ આપણા ઘરદીવડા તો ખરા જ. ગુજરાતના હાસ્યકારોમાં તેમનું નામ મૂક્યા વિના ચાલશે કે ?

વારુ, પંચાલ સાહેબ દિલથી સદાબહાર યુવાન રહ્યા છે. પોતે પણ મનમાં ગાતા હોય : 'અભી તો મેં જવાન હું !' તો આપણને નવાઈ ન લાગવી જોઈએ.

[62 Orchard Gate, GREENFORD, Middlesex UB6 0QW, U.K.]

○ તાજેતરની એક રાતે, ‘નેશનલ કૉંગ્રેસ ઑવ્ ગુજરાતી ઑર્ગનાઇઝેશન્સ’નાં પ્રતિનિધિઓ જોડે કાર્ડિફ શહેરના ‘સનાતન ધર્મ મંડળ’નાં મંદિરમાં એક જાહેર સભા થયેલી. સભામાં આગ્રહપૂર્વક મારો મત જણાવવાનો મેં રાખ્યો હતો. કાર્ડિફમાંથી બહુમાન કરવાને સારુ જે નામોની પસંદગી કરવામાં આવી હતી તેમાં કેમ કોઈ મહિલા સામેલ નથી? એન.સી.જી.ઓ.ના પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ આ સવાલ મૂકાયો હતો, છતાં, વ્યવહારમાં, મારો સવાલ આ પસંદગી કરનારા ગુજરાતીઓને પણ હતો. મને લાગ્યું કે કેટલાક પુરુષોમાં આ સવાલથી થોડીક અસ્વસ્થતા પેદા થઈ હતી, જ્યારે કેટલીક મહિલાઓમાં એ બાબત મલકાટ વ્યાપી રહ્યો હતો.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑવ્ અમેરિકાની તાજેતરની ચૂંટણીઓ પહેલાં, ચૂંટણી પ્રચાર વેળાનાં એક પ્રવચનમાં, વરાયેલા રાષ્ટ્રપ્રમુખ બરાક ઑબામાએ પોતાની નાનીમાને સંભારીને કહ્યું હતું કે એ ‘શાંત વિરાંગના’એ આપ્યા પ્રેમ અને કરેલા ત્યાગને લીધે આજે એ જે કંઈ છે તે છે. એ જ રીતે, મારી માતા જેવી અનેક મહિલાઓ ‘શાંત વિરાંગનાઓ’ છે. આફ્રિકામાંના તેમ જ વેલ્સમાંના ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના મારા અનુભવો અનુસાર, આ જ જૂથે ગુજરાતી ભાષાને તથા તેની સંસ્કૃતિને જીવંત રાખી છે. પેઢી દર પેઢી ઊતરી આવેલા સંસ્કારો અનુસાર તેમણે આપણાં રીતરસમો જાળવતા જાળવતા તેનો વિસ્તાર કર્યો છે. આ મહિલાઓનું બહુમાન થાય તેવો મારો મત હતો. તેમની જિંદગીમાં તેમણે આપેલા યોગદાનની કદર કરવાનો મને મનસૂબો રહ્યો છે.

મારા વિચારો આમ રજૂ કરવાથી આપણા સમાજમાંની ગુજરાતી મહિલાઓની જે પરિસ્થિતિ છે તેનો અંદાજ પેશ કરવામાં કદાચ ગેરસમજણ પેદા થઈ પણ હોય. મારા પડકારમાં નારી ઉદ્ધારની કદાચ બૂ આવતી હોય તેમ પણ બને. હું નારી ઉદ્ધારક નથી, બલકે માનવતાવાદી છું. સત્રી અને પુરુષોની સમાનતા હોય તેવા મતની પણ હું રહી છું. આ પ્રકારની બંને જાતિમાંની સમતાભરી એકતાને કારણે અલાયદી તેમ જ એકબીજાને પૂરક તાકાત ઊભી થતી હોય છે. કોઈ એકની દેણગી બીજાથી ઓછી હોતી જ નથી, કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ જીવન તો સાકલ્યવાદી (holistic) છે. અને વળી, મહિલાઓ કિન્નાબોરીઓના ભોગી નથી, એવો મારો મત છે. પુરુષોના આધિપત્યવાળા સમાજમાં હું ભોગ બની હોઉં એવો ય મારે અનુભવ નથી; મારી જિંદગી ઉપર પુરુષોને એટલું સામર્થ્ય આપવાનું હું માનતી જ નથી. હું બરાક ઑબામાની ચાહક છું કેમ કે શ્યામ પુરુષ હોવા બાબત તેમણે કોઈ નોબત પીટ્યા કરી નહોતી. તે અલબત્ત શ્યામ જ છે. તે બુદ્ધિશાળી માનવી છે તે વાત સતત કર્યાની તેમને ધૂન રહી હતી. તે જ પ્રમાણે, ગુજરાતી મહિલાઓએ પણ આગળ વધવું રહેશે, તેઓ પણ બુદ્ધિશાળી છે તેમ કહ્યા કરવું રહેશે અને પોતાની પડતી અંગે કે પછી પોતીકી કોઈક નિષ્ફળતાઓ પુરુષ પ્રધાન સમાજને આધારિત છે તેમ તેમણે માનવું નહીં જ જોઈએ. મારા અનુભવ અનુસાર, મહિલા ડેન્ટિસ્ટ હોવાને કારણે મારાં કેટલાક દરદીઓ મને પડકારતાં રહ્યાં છે, પરંતુ મહિલા હોવા છતાં હિન્દુ પુરોહિતપણું કરવા સારુ ગુજરાતી સમાજમાંથી કોઈએ મને હજુ પડકારી નથી.

તે સભામાં કેટલીક વડીલ બહેનોની જે વલણ હતી તેથી હું ખૂબ પોરસાતી રહી હતી. તેમાંની કેટલી બધીએ મને આલિંગન આપ્યું હતું અને તેમની તરફેણમાં મારા વિચારો પેશ કરવા માટે મને તેઓ અભિનંદન આપતાં રહેતાં હતાં. ત્રીસ વર્ષ પહેલા, મારાં માતા આ રીતે આઝાદી મેળવી શક્યાં જ ન હોત. પોતાની પ્રાપ્તિ અંગે તેમની કોઈ જ કદર થવી જરૂરી નથી, એવી માન્યતાઓ લઈને જ તે ચાલ્યાં જ હોત. સમાજમાં બદલાવ રહ્યો છે, તે અનુભવતા મને આનંદ થાય છે. માનશો? આવતી સાલ, કાર્ડિફમાંથી પાંચ મહિલાઓનું આ રીતે જાહેરમાં સન્માન કરવામાં આવશે તેવો જાહેર સંધિયારો એન.સી.જી.ઓ.ના માંધાતાઓએ સભાને આપ્યો હતો. વળી સમગ્ર સમાજમાંથી આ અંગેના નામોની પસંદગી કરાશે, એવો મત પણ તેમણે વ્યક્ત કરેલો. તે નામની પસંદગી લોકશાહી

ઢબે કરાશે, એવી બાંધધરી તેમણે સભાને આપી હતી. આ આવી રહ્યા નાના અમથા બદલાવ અંગે થોડીક સંકળાયેલી છું તેનો મને સંતોષ છે. કેમ કે લોકશાહી એક એવી જણસ છે જેમાં સમાનતા અગત્યનું સાધન રહેતું હોય છે. અમેરિકાની ચૂંટણીઓએ આપણને આ પદાર્થપાઠ આપેલો છે.

[2 Fiddas Road, Llanishen, CARDIFF CF14 0NB, U.K.]

(છેલ્લા પાન પરેથી શરૂ)

શબપેટી ઘેર આવી, પછી મૃતદેહની અંતિમ વિધિને એક દોઢ કલાક લાગે છે. ગોકળદાસે વિધિ માટેની બધી સામગ્રી, કંકુ, ચોખા, અબીલ, ગુલાલ, ચંદન, તલ, જવ, તુલસીપાન, ફૂલની પાંખડીઓ અને અન્ય જરૂરી વસ્તુઓ તૈયાર રાખી. અંતિમ વિધિ પહેલાંનો આ સમય માનવજીવનનો સૌથી કરુણ, હૃદયદ્રાવક સમય છે. ગઈ કાલે નજર સામે હસતું, હાલતું, ચાલતું પ્રિયજન, આજે આંખો મીચી નિશ્ચેત શરીરે શબ પેટીમાં સૂતું છે! ઝં નમઃ શિવાયઃ! ઝં નમઃ શિવાયઃ! અને રામ, રામ, સીતારામના પ્રભુસ્મરણ સાથે, સાઢુ ભાઈઓ, કુટુંબીઓની હાજરીમાં ગોકળદાસે બધી વિધિ આંખોમાંથી ટપકતાં અશ્રુઓ સાથે કરી. હાજર દરેકની આંખો ભીની હતી.

સગાંસ્નેહીઓએ પ્રભુ સ્મરણ સાથે મૃતદેહની પ્રદક્ષિણા કરી. મંજુબહેનને હાથ જોડી, શ્રી કૃષ્ણનું રટણ કરતાં કરતાં અંતિમ વિદાય આપી છે અને નમન કર્યું છે. છેલ્લે, ગોકળદાસ જાતે દર્શન કરી વિદાય આપે છે. અને પછી જ્યુનરલ ડિરેક્ટર શબપેટી ઉપર ઢાંકણ મૂકી બંધ કરે છે. ઝં નમઃ શિવાયઃ અને રામ, રામ પવિત્ર નામોચ્ચાર સાથે શબપેટી જ્યુનરલ ડિરેક્ટરની ગાડીમાં મૂકાય છે. શબપેટી પુષ્પો અને ગુચ્છોથી ઢંકાઈ વિદાય લે છે.

સ્મશાનમાં, અંતિમ વિધિ સારુ અડધોએક કલાકનો સમય લાગે. અહીં હરિભાઈ સામાણીએ ગોકળદાસ પાસેથી બધો ભાર લઈ લીધો. ‘રઘુપતિ રાઘવ રાજ રામ, પતિ પાવન સીતારામ. હાથોં સે કરો ઘરકાં કામ, મુખ સે બોલો સીતારામ.’ સંતાનોએ મંજુબહેનની શબપેટીને વંદન કર્યાં. સ્વીચ પર હાથ મૂક્યો અને પડદો ધીમે ધીમે બંધ થયો. શબપેટી દેખાતી ન હતી. મંજુબહેન ચાલ્યા ગયાં હતાં – કાયમ માટે!

એ દિવસે રાત્રે સમૂહ પ્રાર્થનામાં, મંજુબહેનના આત્માની શાંતિ માટે અનેકોની હાજરી હતી. બીજે દિવસે કડવા પાટીદાર સમાજના હોલમાં, શોકસભામાં માનવમહેરામણ ઊમટ્યો હતો. ચોમેર શોકજનક માનવ ચહેરાઓ જ દેખાતા હતા.

ગોકળદાસ તેમના બે પુત્રો કેતન તથા ઉર્વેશ સાથે મંજુબહેનના આત્માને શાશ્વત શાંતિ માટે, છેલ્લી વિધિઓ કરવા ભારત ગયા. ઋષિકેશમાં મુનિજીના આશ્રમમાં રહી પતિતપાવની ગંગા નદીને તટે, કેતન તથા ઉર્વેશના હાથે છેલ્લે કરવાની ક્રિયા પણ સમ્પન્ન થઈ.

આવી પડ્યાં અણધાર્યાં દુઃખમાં, તેમની સાથે સતત રહી સહારો આપવામાં, તેમના વર્ષો જૂના મિત્ર નરસિંહદાસ રણછોડદાસ ઠકરાર અને તેમનાં પત્ની હીરાબહેન દરેક વિધિ વેળા પડખે જ હતાં. વળી, તેમનાં સતાનો શીલેન, કાશ્મીરાબહેન, વિપુલભાઈ ઠકરાર ઉપરાંત સંધ્યાબહેન રોહિત સામાણી ખડે પગ હાજર હતાં.

પતિ પાવની પવિત્ર ગંગાનાં નિર્મળ નીરમાં મંજુબહેનનાં અસ્થિ વિસર્જન થયાં. પિસ્તાળીસ વર્ષો સુધી, કાયમ પતિના સુખની ચિંતા કરતી પત્નીનાં અસ્થિને પતિ ભીની પાંપણે નીરખી રહ્યાં.

નજીકમાં ભગવા રંગનાં કપડાં પહેરેલા કોઈ સાધુ મહારાજ ગાતા હતા :

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ,
રઘુનાથના જડિયા, ટાળ્યાં નવ ટળે.

ભગવા રંગનો પછેડો પહેરેલો એક માનવી, વહી જતાં ગંગામૈયાનાં નીરને, આંખોનાં અશ્રુઓને હથેળીમાં ઝીલતો, અનિમેષ નજરે, વિષાદભર્યાં મુખે નિરખી રહ્યો હતો.

સમાજ એ માનવીને ગોકળદાસ પ્રાગજી લાખાણીના નામે ઓળખે છે.

[3, Elsadene Avenue, LEICESTER, LE4 7QT, U.K.]

સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ

○ વનુ જીવરાજ સોમૈયા

ન જાણ્યું જનકી નાથે,
સવારે શું થવાનું છે.

‘પપ્પા.’

ગોકળદાસે કાને ધરેલ ફેનમાં તે પછી ધૂસકા સંભળાયા.

‘કોણ? યોગીતા બોલે છે?’

‘હા, પપ્પા.’ ફરી ફેનમાં ધૂસકાનો અવાજ.

‘કેમ રહે છે?’

‘પપ્પા, પપ્પા, મમ્મી ચાલ્યા ગયાં!’ અને ફેન મુકાઈ ગયો. રડતી, ધૂસકા લેતી, દીકરી જેવી પુત્રવધૂ યોગીતા વધુ ન બોલી શકી!

યોગીતાની મમ્મી એ તેની સગી મા જેવી સાસુ મંજુબહેન. ગોકળદાસની પત્ની - સહધર્મચારિણી.

મંજુબહેને ગોકળદાસને ધરાર બોટમાં ફરવા મોકલ્યા હતા. તાજે ગુલાબી પવન શરીર અને મનને આનંદમાં રાખે એ માટે. નાના પુત્ર ઉર્વેશ અને પુત્રવધૂ યોગીતા સાથે ઘેર જ રહ્યાં.

રાત્રે સાડા દશ વાગ્યે તેમને શ્વાસ લેવામાં તકલીફ થઈ. યોગીતાએ રાહત મળે એ માટે શ્વાસ માટેનો પમ્પ આપ્યો. અને મોઢેથી પણ શ્વાસ આપવાની કોશિશ કરી.

પણ મંજુબહેનનો હાથ ઉપડ્યો નહીં.

‘મમ્મી, મમ્મી ...!’ કહી યોગીતાએ મમ્મીના ગાલે હાથ મૂકી હલાવી જોયાં.

મંજુબહેનની આંખોની પાંપણો બીડાયેલી જ રહી. યોગીતા હેબતાઈ ગઈ. તેણે એમ્બ્યુલન્સ માટે ફોન કરવા પોતાના હસબન્ડ ઉર્વેશને કહ્યું. બીજી બાજુ, પોતાનાં જેઠ-જેઠાણી, કેતન અને પ્રતિભાને ફોન કરી બોલાવી લીધાં.

પણ મંજુબહેન આ જગતમાંથી છેલ્લો શ્વાસ લઈ વિદાય થઈ ગયા હતાં. જગત ભરનો કુશળમાં કુશળ ડૉક્ટર પણ તેમનો શ્વાસ પાછો આપી શકે તેમ ન હતો!

અને પછી, ગોકળદાસ પણ ઘેર આવી રહ્યા. સંતાનો ઉર્વેશી - યોગીતા અને કેતન - પ્રતિભા હતપ્રભ હતાં. પિતાએ આશ્વાસન સારુ પીઠ થાબડી સૌનાં આંસુ ય લૂછ્યાં.

પાંચમાં પૂછાય એવા એ માણસ. અમારો જવાનીનો જમાનો હતો ત્યારનો વરસો જૂનો એ સંબંધ. ચૌદ વર્ષની ઉંમરે મેં કાને સાંભળવાની શક્તિ ગુમાવી, છતાં ગોકળદાસે ક્યારેય મારી અવગણના કરી નથી!

ક્લબમાં અમે એકબીજાની સામસામે બૅંઝમિન્ટનની રમત રમતા. પરસેવે રેબઝેબ થઈ જતા. પછી સાથે ઠંડી સોડા પીતા.

માનવસેવા તેમના લોહીમાં જ વણાયેલી રહી જાણી છે. ઓળખાણ તે હીરાની ખાણ છે. તાળિયા દોસ્તો ઘણા હોય છે. હિતેષી મિત્ર જ ખરો મિત્ર છે. એ હીરો છે અને હરિકૃપા હોય તો એનો ભેટો થાય છે. ઓળખાણ થાય છે.

પ્રભુનું એ વરદાન છે!

જ્ઞાતિના કોઈ પણ સારામાઠા પ્રસંગે તેમની હાજરી હોય. ઓળખીતો કે અજાણ્યો, ગરીબ કે તવંગર, બધાને ગોકળદાસ અને તેમના મિત્રોની સેવા મળતી.

અનેક પ્રકારે રસોડામાં જમણવાર ગોઠવવાથી કન્યા વિદાય સુધી કામ કરે. અને જ્ઞાતિજનની ચિર:વિદાય સમયે શ્મશાનમાં પણ તેઓ હાજર જ હોય!

ગોકળદાસ અને મંજુલાબહેન લાખાણી

મંજુબહેનની વિદાયના વાવડ એકબીજા મારફત ઘેર ઘેર પહોંચી ગયા હતા. ગુજરાતી સમાજની આ ખાસિયત છે. મરણના સમાચાર ચોમેર બીજાની જાણ કરવામાં પોતે પહેલવહેલા જ હોય તેવી દરેકની જાણે કે ઈચ્છા ય અનુભવાય.

મૃત્યુ પછીની અમુકતમુક સરકારી વિધિઓ હોય જે મોટે ભાગે આ દેશના સમભાવી ફ્યુનરલ ડિરેક્ટરો સંભાળી લે છે. આથી શોકમગ્ન કુટુંબીઓને રાહત મળે છે. મૃતદેહને આ દેશમાં બેચાર દિવસ શબઘરમાં રાખી શકાય છે. જે દરમિયાન, અંતિમ વિધિનો દિવસ અને સમય અનુકૂળતા અનુસાર નિયત કરવામાં આવે છે. સ્વજનની વિદાય પછીના આ દિવસો ખૂબ કષ્ટદાયક હોય છે. ભજન, કીર્તન થાય છે. સ્વજનો, સ્નેહીઓ, પરિચિતો અને દિલસોજી પાઠવનારાઓ દુઃખને હળવું કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

પરંતુ માનવહૃદયને સૌથી વધુ ગ્લાની ઉપજાવતું હોય તો તે છે સૂનું સૂનું લાગતું ઘર! ઘરમાંથી જાણે કોઈએ બત્તી બુઝાવી કાઢી ન હોય એવો સતત ભાસ થાય છે. અમુક સમય એવું લાગ્યા રાખે છે કે મારું સ્વજન હજુ ય જીવે છે!

લગ્ન પછી પત્ની પુરુષનું અડધું અંગ બની જાય છે. એ ઘરમાં હરતી ફરતી હોય ત્યારે સાંભરે ય નહીં! પરંતુ સંધ્યા ટાણે ધર્મકથામાં ગઈ હોય ને ઘેર આવતાં મોડું થાય ત્યારે પતિને અવશ્ય ચિંતા થાય. મોડું કેમ થયું હશે? ગાડીને અકસ્માત તો નહીં નડ્યો હોય ને? પતિ રઘવાયો બની ફેનની ઘંટડી રણકાવતો, ડાયલ ધૂમાવતો, પડપૂછ આદરે છે. એ જાતિસ્વભાવ છે.

... અને પત્ની કાયમ માટે જગતમાંથી વિદાય લે ત્યારે? એની યાદ ભૂલવી સહેલી નથી. એના હાથનાં દાળભાત, ટેબલ ઉપર પડેલી વાનગીઓમાંથી, ‘આ આપું?’, ‘તે આપું?’ - કહેતી, પતિને જમાડતી સંતોષનું સ્મિત વેરતી પત્ની, ચાનાસ્તો, પ્રભુપ્રાર્થના, પતિની દીર્ઘાયુ

અને સુખી તંદુરસ્ત જીવન માટેની પ્રાર્થતી પત્ની!

આનાથી વધુ સારો અને સૌમ્ય સ્વભાવનો માનવ દેહ, પ્રભુએ બીજો ઘડ્યો નથી, ઘડી શકશે પણ નહીં! પત્ની વગરનું જીવન એટલે એકલતા, સુષ્કતા, નિરસતા!

૧૯૫૫ની સાલમાં, ૧૯ ફેબ્રુઆરીએ યુગાન્ડાના બોમ્બો ગામના જાણીતા વેપારી મથુરાદાસ કાનજી કાનાણીની દીકરી મંજુલા સાથે ગોકળદાસ લગ્નગંધિથી જોડાયા. મંજુબહેન ખરા અર્થમાં તેમના અર્ધાંગિની બની રહ્યાં. ગોકળદાસે કમ્પાલામાં ‘લાખાણી બ્રધર્સ’ નામથી પોતાનો સ્વતંત્ર કરિયાણાનો ધંધો શરૂ કરેલો. પોતે બહાર, પારકાની સેવાનાં કામોમાં વ્યસ્ત હોય અને મંજુબહેન દુકાન સંભાળે તેવો ઘાટ!

વર્ષો પછી, ગોકળદાસ લંડનમાં સ્થાયી થયા. જૂના નામથી જ લંડનમાં અને પછી વેમ્બલીમાં દુકાન શરૂ કરી. મંજુબહેને ટીલ (ગલ્લા) ઉપર બેસી હિસાબકિતાબનો ભાર ઊંચકી લીધો. સૌમ્ય અને મળતાવડો સ્વભાવ હોવાથી, એક વાર દુકાનમાં ખરીદી કરનાર ફરી ફરી ત્યાં જ ખરીદી કરે!

લગ્ન પછી, ત્રણેક વર્ષમાં, કમ્પાલામાં, પુત્ર તુષારનો જન્મ થયો. પરંતુ અગિયાર વર્ષની કુમળી વયે જ તેણે વિદાય લીધી. આ વજ્રાઘાતથી મંજુબહેન ભાંગી પડ્યાં. સંતાનની વિદાય પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને વધુ સાલે છે. ચાલ્યા ગયેલા સંતાનની યાદમાં તે ઝૂંટતી રહે છે. લોહીની એ સગાઈ છે.

તુષારના ગયા પછી, મંજુબહેનની તબિયતને અસર થઈ. બીજા પુત્ર ઉર્વેશના લગ્ન પછી, યોગીતા જેવી સંસ્કારી પુત્રવધૂનાં ઘરમાં પગલાં પડ્યાં અને મંજુબહેનના મુખ ઉપર ચમક આવી બેઠી. મંજુબહેનની તબિયત વધારે સુધરી. સારી, સંસ્કારી પુત્રવધૂ મળવી એ સાસુસસરાનું મહદ્ ભાગ્ય છે. ઘરમાં મોઢું ચડાવી ફરતી પુત્ર વધૂ ઘરનાં નંદનવનને વેરાનમાં ફેરવી નાંખે છે.

યમરાજને કદાચ ગોકળદાસની કસોટી કરવી હશે; તેનું પાણી માપવું હશે! અને યમરાજે મંજુબહેનને સ્વર્ગમાં દેવસેવા માટે બોલાવી લીધાં!

ગોકળદાસે ઘણાં માનવીઓની અંતિમવિધિ કરેલી છે. ધાર્મિક વિધિના જાણકાર છે. વિના મૂલ્યે માનવસેવા કરે છે. વિદાય થયેલી વ્યક્તિનાં સ્વજનોને દિલાસો ય આપે છે. મંજુબહેનની અંતિમવિધિનો દિવસ નક્કી થયો. ગોકળદાસના અમુક સ્નેહીમિત્રો જેવા કે હરિભાઈ રૂગનાથ સામાણી પણ એ વિધિના જાણકાર છે. પરંતુ કોઈને તકલીફ આપવી તેમને ગમ્યું નહીં.

‘સ્વહસ્તે હું મંજુને અંતિમ વિદાય આપીશ.’ તેમણે કહ્યું. હૃદયની એ ભક્તિ હતી. સ્નેહની એ ગાંઠ હતી. પત્નીના આત્માનો મોક્ષ ઈચ્છતા માનવહૃદયની તમન્ના હતી.

(અનુસંધાન પાન 23 પરે)